

# איפה הן הלסביות ההן?: שינויים בייצוגי הלסביות בעיתונות העברית במהלך המאה ה־20

אורית יעל\*

## תקציר

מתי הופיעה לראשונה דמות של אישה לסבית בתקשורת העברית־ישראלית? מאמר זה בוחן לראשונה את השיח על אודות לסביות בעיתונות העברית והשינויים שחלו בו במהלך המאה ה־20 – מראשית העיתונות העברית המודרנית בתקופת המנדט ועד יציאתן של נשים לסביות ישראליות מן הארון התקשורת, בתחילת שנות ה־60.

לאורך רוב התקופה יש מעט התייחסויות ישירות, וצריך לבלוש כדי למצוא ייצוגים המשקפים את היחס כלפי לסביות. הדימויים והייצוגים השתנו לאורך השנים, בהשפעת אירועים ומגמות מקומיים ובין־לאומיים, ואפשר לשרטט את תהליך התפתחותם. ניתוח המקורות מלמד על תהליך הדרגתי, אך לא ליניארי, שמתבטא בשני צירים מרכזיים. הציר הראשון הוא שינוי בנראות התקשורתית – מהכחדה סמלית לתיגו סטריאוטיפי ועד נרמול; מהתייחסות עקיפה, דרך ייצוגים לסביים בין־לאומיים, ועד להתייחסות ישירה ל"לסבית ישראלית". הציר השני הוא תנועה מהתייחסות ללסביות בתור התנהגות לעבר תפיסתה בתור זהות. גם בסיום התקופה עדיין מופיעים ביטוי הסתייגות, המשקפים ריבוי עמדות כלפי לסביות.

## חבוא: "גל לסביות מציף את הארץ"

לסביות קיימות בכל חברה. איש לא הישלה את עצמו שתופעות אלה אינן קיימות בישראל, אך עד לתקופה האחרונה היו ענינם הפרטי של בעלי נטיות אלה בלבד [...] (גל הלסביות בישראל, 1960).

"הבעיה הלסבית בישראל" – זו הייתה הכותרת הגדולה והסנסציונית של גיליון 1174 של שבועון העולם הזה, שבכתבה ארוכה על "גל הלסביות בישראל" העלה לסדר היום

\* ד"ר אורית יעל, מכללה אקדמית כנרת ([orityaal@gmail.com](mailto:orityaal@gmail.com))

התקשורת ולדין ציבורי את נושא קיומן של לסביות במדינת ישראל הצעירה – נושא שעד לפרסום זה נתפס כעניין התחום במרחב הפרטי. נובלה שתיארה לראשונה חיים לסביים בישראל שימשה מניע לכתבה, שסקרה את הנושא מכמה היבטים ונתנה במה למרואיינים מהארץ ומחו"ל. פרסום הכתבה בשנת 1960 היה קו פרשת מים: לפניו ישנם פה ושם אזכורים אקראיים ללסביות, בעיקר תאורטיים ומרומזים, כדמויות ספרותיות או קולנועיות שהגיעו מעבר לים; ואחריו יוצאת דמות הלסבית מהארון התקשורת. מאמר זה עוסק בניתוח תרבותי־פרשני של השינוי בייצוגי נשים לסביות בתקשורת – לפני אירוע מכונן זה ואחריו.<sup>1</sup>

בתקופת המנדט ובעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל יחסים הומוסקסואליים נאסרו בחוק. סעיף (1) 152 של החוק הפלילי המנדטורי משנת 1936 הגדיר sodomy שנעשה בכוח עבירה פלילית הזוהה בחומרתה לאונס. סעיף (2) 152 הגדיר יחסים אנאליים "פעולה שנוגדת את הטבע", וקבע עונש גם ליחסים בהסכמה (Alyagon-Darr, 2017). החוק בוטל ב־1988. לפחות במובן זה, גברים הומואים נכחו בשיח הציבורי (יונאי, 2016). ההסבר המקובל לנטייה מינית הומוסקסואלית באותה עת היה כי מדובר בגברים ונשים שלא הצליחו לפתח זהות מינית "נורמלית", ומונחי התקופה לתופעה היו "אינברסיה" (היפוך) (פרויד, 1954/1905) ו"מין שלישי" (רחמימוב, 2015א; Kraß, 2022).

כדי לבחון את הנראות של לסביות במרחב הציבורי יש לשאול שאלות כמו: מתי החלו להופיע לסביות בתקשורת העברית? איך הן הוצגו, הומשגו ויוצגו בה? ולבסוף, מה היו הסיבות לייצוגים אלו?

קמה (2003), יונאי (2016) ואילני (2015) חקרו את הייצוגים והדימויים של הומואים בתקשורת העברית, והם חלוקים בדעותיהם לגבי מועד הופעתו של השיח התקשורת בנשוא: אילני טוען כי הוא התקיים כבר בתקופת המנדט; יונאי ממקם את הופעתו בשנות ה־50; ואילו קמה מאחר את ראשיתו לשנות ה־60. כך או אחרת, קשה למצוא עיסוק דומה בלסביות (קמה ופירסט, 2015). ייתכן שתופעה זו קשורה להבחנה של באטלר (2003) כי בשונה מהומוסקסואליות, הלסביות נעדרת כליל מהשיח ההומופובי. זיו חקרה ייצוגים תקשורתיים וקולנועיים בין־לאומיים של לסביות (זיו, 2013), ורחמימוב (2015ב; Rachamimov, 2019) חקרה את הקבוצות הלסביות הרדיקליות משנות ה־70 ואילך. שורץ לאופר (Schwartz Laufer, 2016) הראתה כי בזרם המרכזי של התקשורת המערבית (ארצות הברית, מערב אירופה וישראל) מתחוללים לאורך השנים שינויים בדמות הלסבית המסייעים לניפוץ סטריאוטיפים ודעות קדומות. אך

טרם נעשה מחקר היסטורי דומה על הלסביות העבריות לפני הקמת המדינה ובשנים שאחריה.

בהיעדר שיח על לסביות, המקביל לשיח על הומוסקסואליות, עולות השאלות הבאות: האם היו לסביות באותם ימים? האם הן היו עם קוקו וסרפן, או שהיו עם טורייה ושבריייה? ולמה לא רואים אותן בשיח הציבורי? מתי החל שיח על לסביות, ועד כמה היו ההתייחסויות אליהן סטריאוטיפיות? מאמר זה עוסק בייצוגים בהקשר של השיחים שעיצבו אותם החל משנות ה-20 של המאה ה-20, ראשית העיתונות העברית המודרנית, ועד לשנות ה-80, עם ביטול האיסור הפלילי על משכב זכר ויציאתן של נשים לסביות ישראליות מן הארון התקשורת במסגרת נרמול היחסים ההומוסקסואליים בשיח הציבורי.

## תקשורת וייצוגים של מיניות

בבסיסו של מחקר זה עומדת הנחת היסוד שאפשר לפענח את דעת הקהל באמצעות השיח במרחב הציבורי. הברמאס (Habermas, 1991) טען כי בעידן המודרני הושפעו המרחב הציבורי ודעת הקהל מפעולותיה של התקשורת, שכן העיתון אינו טקסט פסיבי המשקף מציאות, אלא שחקן אקטיבי המשתתף בעיצובה ומשעתק אידאולוגיות הגמוניות, בדומה לתעשיות תרבות נוספות (אדורנו והורקהיימר, 2003/1947; אלידע, 2015; וירת', 2008/1948; Hall, 1980), וכן מנכיח פרקטיקות בשיח ומבססן כנורמטיביות, או מדיר אותן (Gerbner & Gross, 1976). העיתונות העברית ייצגה את השיח הציבורי, תחומי העניין והתפיסות הלאומיות בחברה העברית על שלל גווניה (Penslar, 2000), ובהיותה "לוח המודעות" היישובי – המקום בו התבטאו וכתבו גורמים אינטרסנטיים ושיווקיים וכן אנשים פרטיים – היא יכולה לשמש מקור לבחינת תפיסות של מיניות ומגדר.

המגדר, טוענת באטלר (2003, 2007), הוא רק מראית עין שמייצר השיח. מושג מרכזי להסבר טענתה הוא ה-performance המגדרי – ביצועיות תיאטרלית, מבע גופני המייצר את המגדר שהוא מתאר. כלומר, כדי שהלסביות תהיה קיימת היא צריכה גם להיראות, להיות מיוצגת. אך לכאורה היא איננה קיימת, משום שאינה מצליחה אפילו להיכנס לתחומו של הנחשב, המדומיין, לאותה רשת של מובנות תרבותית שמסדירה את הממשי ומעניקה לו שם. להבדיל מן האיסור הקיים בשיח על קיומם של הומואים, הלסביות אינה מיוצרת בשיח בתור מושא לאיסור, כי מה שאינו קיים איננו אסור. הלסביות אינה נאסרת במפורש, והאיסור עליה אינו גלוי, אלא מוצנע, מעומעם.

גרוס (Gross, 1998), שחקר ייצוגים של הומואים ולסביות בתקשורת, הצביע על שני מנגנונים של פרשנות חברתית-תרבותית המשמשים להדרת קבוצות חלשות מהזירה הציבורית והתקשורתית במקום וזמן מסוימים. מנגנון אחד הוא **הכחדה סמלית** – התעלמות והשתקה באמצעות היעדר ייצוגים בשית. קמה ופירסט (2015) פיתחו מושג זה והבחינו בין הכחדה סמלית כמוותית להכחדה סמלית איכותנית. המנגנון השני הוא **התייחסות סטריאוטיפית** באמצעות כתיבה קצרנית המקודדת דמויות מסוימות בחסכנות. אמצעי התקשורת מפיצים, משמרים ומשעתקים את המשמעויות החברתיות המשותפות, וצרכן הטקסט מפענח סימנים ומשלים את התצרף בעזרת המטען הסטריאוטיפי. אפשר למצוא ביטויים של שני המנגנונים הללו בטקסטים שעליהם מתבסס המחקר הנוכחי. שני הסטריאוטיפים המערביים הקלאסיים של הלסביות, הבוץ/הפאם (באטלר, 2003; Schwartz Laufer, 2016), הופיעו בעיתונות העברית ההיסטורית רק בצורת ייצוגים בוסריים ובנפרד, לא כדגם משותף, ולכן לא ייעשה בהם שימוש כאן.

שלושה סטריאוטיפים יוחסו בתקשורת למיעוטים מיניים במהלך המאה ה־20: מחלה, חטא ופשע (קמה ופירסט, 2015; Gross, 2001). הללו תואמים את שלוש המערכות שטיפלו בהתנהגות לא נורמטיבית במהלך ההיסטוריה המודרנית: הכנסייה, המשפט הפלילי והרפואה (פוקו, 1976/1996). פוקו משרטט תהליך שתחילתו במאה ה־17, עם לידתו של עידן דכוי ומשטור המיניות באמצעות מערכת החוק הכנסייתי והפלילי, לאחר מאות שנים של שיח משוחרר. במהלך המאה ה־19 מונחים כגון הטרוסקסואליות, הומוסקסואליות או לסביות, שהגדירו **התנהגות** שעד אז נחשבה לנורמטיבית או לא־נורמטיבית, מתחילים לשמש לתיאור של טבע ומהות והגדרת **זהות**, המקבלת מפסיכיאטרים תיג פתולוגי ושיום. סטריאוטיפים אלו מופיעים במהלך התקופה הנסקרת במאמר.

גם ניוטון (2003) דנה במהלך של התפתחות מהתנהגות לזהות, בהקשר של "הלסבית הגברית", ומספרת שאפשר היה לזהות התנהגות גברית אצל נשים – מבחינת המראה, הלבוש, צורת הדיבור והעיסוק – בתרבות האירופית והאמריקנית מסוף המאה ה־19. לטענתה היו נשים הטרוסקסואליות שדחו את הלבוש וההתנהגות הנשיים המסורתיים שהגבילו אותן, ואימצו לבוש והתנהגות גבריים, שהעניקו להן חופש ומגוון אפשרויות. העצמאות התבטאה גם במימוש מיניות מגוונת, ולזוגיות עם אישה היו יתרונות של מניעת שם רע או היריון לא רצוי. בתחילת המאה ה־20 ההבחנה בין התנהגות לזהות בקטגוריה "לסבית" מתבטאת ברומן האייקוני **תהום הבדידות** (The Well of Loneliness) של רדקליף הול (Hall), שיצא לאור ב־1928. הגיבורה סטיבן, בעלת הזהות הלסבית, מספרת את סיפור חייה ועל יחסיה עם מרי זוגתה, שעוברת

בסופו לחיות עם גבר, ומתברר כי התנהגה כלסבית, אך לא הייתה לסבית במהותה. ריץ' (2003) מערער על הדיכטומיה בין התנהגות אקראית לזוהת מהותנית, יוצאת נגד "הטרסקסואליות כפויה" ומציעה פרשנות שונה לברירה הלסבית, שאינה מינית בהכרח. היא רואה בהתנסויות לסביות מוקדמות פרקטיקה חברתית נורמטיבית, הנובעת מאנרגיה מעצימה הגלומה בקשר בין נשים, וכן מרצף לסבי שאותו חווה כל אישה במהלך חייה. לשיטתה, ההתנסות המוקדמת עשויה להמשיך לקיום לסבי לאורך החיים.

## שיטת החקר: ארכאולוגיה של פיסות חידע

כדי לשחזר תפיסות היסטוריות של המציאות הציע פוקו פעולה "ארכאולוגית", שתשחזר מתוך מסמכים תקופתיים את התפיסות המקובלות לזמנן (פוקו, 2005/1969, 2011/1966). מתוכה פיתח בספריו הבאים את "הגנאלוגיה של הידע" – בחינת אופיו המתמשך והמשתנה של השיח ותהליכי ייצור הידע לאורך התקופות, תוך למידה על החברה ועל מנגנוני הכוח המפעילים אותה (מילס, 2005). גישה זו מאפשרת לעקוב אחר שינויים בשיח תוך התחקות אחר ההשפעות התרבותיות הגורמות להם. המחקר הנוכחי מבוסס על עבודה ארכאולוגית של איסוף פיסות מידע על לסביות, בשיטת הביבליוגרפיה ההיסטורית (גלבוץ, 1988), שבמסגרתה נערך רישום מפורט ומיון של העיתונות לסוגיה על מנת לזהות את תדירות התופעה ומרכיביה. איתור הפריטים הרלוונטיים נעשה באמצעות חיפוש מילות מפתח במאגר המקוון "עיתונות יהודית היסטורית" של הספרייה הלאומית,<sup>2</sup> הכולל עשרות עיתונים בעברית. החיפוש כלל את המושג "לסבית", ולצידו מילות מפתח נוספות שהתבררו כרלוונטיות, כגון "הומוסקסואליות", "אישה גברית" ו"אהבת נשים". החיפוש בעיתונים שאינם כלולים במאגר (עתון מיוחד,<sup>3</sup> תשע בערב/העולם הזה<sup>4</sup>) נעשה באמצעות סריקה וקריאה שיטתית שלהם. במסגרת זו נבחנו ביסודיות כ-300 כתבות, ידיעות ומודעות, שהתפרסמו ברובן בין השנים 1960-1930, המכילות מידע רלוונטי, גם אם לכאורה הקשר לנושא קלוש.

בעיתונות העברית של תקופת המנדט וראשית המדינה, אני מציעה להבחין בין "עיתונות מטעם" – עיתונות מפלגתית ששימשה במה להפצת מסרים אידאולוגיים, פוליטיים או ארגוניים, לבין "עיתונות למען" – עיתונות מסחרית שהייתה עסק כלכלי והתמקדה בתכנים אטרקטיביים, פנתה אל המעמד הבינוני הפחות משכיל, ואופייה היה בידורי ואף פרובוקטיבי ו"צהוב", והיו שקראו בה בחשאי (אלידע, 1992, 2015; יעל, 2012; כנען, 1998; נאור, תשס"ד; צפרוני, 1988; שניצר, 1990).<sup>5</sup> חלוקה זו התקיימה במהלך העשורים הראשונים לקיום המדינה עד להתמעטותם של העיתונים המפלגתיים.

העיתונים המפלגתיים – משמאל <sup>6</sup> (דבר), <sup>7</sup> על המשמר, <sup>8</sup> הארץ, <sup>9</sup> קול העם) ומימין (חרות<sup>10</sup>, הבקר<sup>11</sup>) – מיעטו לעסוק בנושאים אישיים כמו זוגיות ומיניות, ובכלל זה הומוסקסואליות. נושאים אלה הופיעו ביומונים המסחריים (דאר היום<sup>12</sup>, ידיעות אחרונות<sup>13</sup>, מעריב<sup>14</sup>), ובשבועונים המסחריים (עתון מיוחד, תשע בערב/העולם הזה). ככלל, בחרתי בשיטת מחקר של בחינת העיתונות הכללית ולא עיתונות נישה. למרות זאת נבדקו גם עיתוני נשים, כגון **האשה**<sup>15</sup>, **דבר הפועלת**<sup>16</sup> ומדורי נשים בעיתונות הכללית משנות ה־30 עד שנות ה־60, אך לא נמצא בהם מידע רלוונטי.

ההתייחסויות המפורשות ללסביות שהתגלו הן מעטות, וככל שקיימת התייחסות, היא עקיפה ומרומזת וכוללת דימויים וייצוגים שיוחסו ללסביות בחברות אחרות, או ביקורות תרבות שהתייחסו לספרות, קולנוע ומועדונים. הידיעות הקצרות שנמצאו שימשו קצה חוט לבדיקת מידע תקופתי נוסף, כמו קריאת ספר או צפייה בסרט בעקבות ביקורות עליהם. חלקם מופיעים בדיון בהמשך המאמר, ותוכנם יובא בתמצית שתאפשר הבנה של ההקשר התרבותי. שילוב רסיסי המידע יצר תמונה תקופתית משוערת של היחס ללסביות.

כדי לחלץ מידע היסטורי מהטקסטים המעטים והמרומזים פיתחתי תהליך פרשני, שנוגע בשלושה רובדי מידע העולים מן הטקסטים: אמירות מפורשות, רמזים גלויים ורמזים סמויים. התהליך כלל קריאה של שלושת הרבדים, ופרשנות באמצעות ניתוח תמות (TA) – קידוד נושאים העולים מהטקסטים ומהיצירות שאליהן הפנו הידיעות, במטרה לזהות תמות מרכזיות העולות מהם (Braun & Clarke, 2019). הפרשנות נעזרה בקריאות שונות במטרה לזהות עמדות חברתיות ומגדריות. רוב המידע שעליו מתבסס המחקר התגלה ברמזים גלויים וסמויים, שנקראו בקריאה ביקורתית או חתרנית, בהתאמה.

המאמר עוסק בשלוש תקופות מרכזיות במאה ה־20: תקופת המנדט הבריטי, העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל ותקופת המדינה המבוססת. מן המחקר עלה שייצוגים ודימויים של נשים לא נורמטיביות, ובכללן לסביות, משתנים לאורך השנים, ולכן אפשר להציג מעין גנאלוגיה שלהם בשיח הציבורי. בכל תקופה נסקרים הדימויים המרכזיים, ובעזרתם משורטטים קווים ראשוניים של תהליך גנאלוגי שהתרחש ככל הנראה ביחס ללסביות בחברה העברית והישראלית. המחקר מתמקד בשתי התקופות הראשונות, והתקופה השלישית, שמאפייניה משורטטים בקצרה, מעניקה פרספקטיבה לתהליך שהתרחש בשתי קודמותיה.

יובהר כי במסגרת זו, כדי לשמור על אותנטיות ונאמנות לרוח התקופה, אני נצמדת לשפתם ולסגנונם של המקורות התקופתיים, גם כאשר הם כוללים ביטויים שעשויים

לצרום לאוזן בת זמננו. גישה זו נכונה הן ביחס לביטויים המופיעים בטקסטים והן ביחס לביטויים שיצרת כדי לבטא את המשמעויות התקופתיות שעלו מהטקסטים. הוספת להם "גרשיים" כדי להבחין ממושגים המופיעים בטקסטים.

## תקופת החדוט: רמזים ראשוניים "האישה הגברית" הציונית: העסקנית והחלוצה

החל מסוף שנות ה־20, ובמהלך שנות ה־30 וה־40, ישנן בעיתונות העברית התייחסויות מפורשות מעטות בלבד לקיומה של הלסבית. רמזים ללסביות עולים מהתייחסויות עקיפות המציגות התנהגות גברית של נשים, בדומה לניתוח של ניוטון (2003).

שני טיפוסים נשים שפעלו בתקופה זו אופיינו בהתנהגות גברית: החלוצה המהפכנית פועלית שפעלה למען שוויון מגדרי בבית ובחוץ, ובהקשר זה תמכה במראה פשוט וטבעי; והעסקנית העברית שעסקה בכל מאודה בבניית התשתית החברתית והציבורית של המדינה שבדרך, עד כדי ויתור על חיים אישיים (אייזנשטדט, 2011; אלבוים־דרור, 2001; ברנשטיין, 1987, 1993; מרגלית־שטרן, 2006, 2009; שילה, 2001, 2004). לצד מנהגים גבריים, כמו לבישת מכנסיים ועישון, שאותם ציינה ניוטון (2003) כמאפיינים את האישה הגברית האירופאית, נשים אלה נטלו חלק בפרקטיקות גבריות פיזיות: החלוצה עסקה בסלילת כבישים, בפעילות צבאית ובעבודה בחקלאות, בבניין ובתעשייה, והעסקנית הייתה מעורבת בפוליטיקה ובעשייה ציבורית.

האישה הציונית, אם כן, הייתה גברית במראה ובהתנהגותה, אך לסממנים החיצוניים שסימנו לסביות באירופה לא ניתנה בהכרח פרשנות דומה בחברה היישובית. דמות "האישה־הגבר" מתוארת ברשימה מאת ברכה (ככל הנראה העיתונאית ברכה חבס) בדבר, "תורת אדלר ומסקנותיה לחנוך" (1929), העוסקת בתהליך עיצוב ההתנהגות של הנערה:

שני כוונים הם אשר את אחד מהם מוכרחת האשה לבחור לה במלחמתה זו, אם הסכמה למצב והכנעה בפני הגורל וההשתדלות בכ"ז לתפוש עמדה [...] גם במסגרת זו של נחיתות והתוצאות: גנדרנות, רוך, נשיות וכו' – חתירה לקראת המטרה הסופית: לכבוש את הגבר גם מתוך תנאים אלה של אי שוויון ולהגיע לחיי משפחה. או מרד ומרי – כלפי הגבר, כלפי הנחיתות הטבעית ומסורת דורות [...] להשתוות לגבר – ויהיה מה! זוהי דוגמת האשה־הגבר אשר עוד בימי ילדותה מרבה היא להתערב בין הילדים ולשחק במשחקיהם ואח"כ בהתבגרה בוחרת היא לה את הכוון של חיים עצמיים, עומדת ברשות עצמה, בעלת מקצוע, מתלבשת

גוון גברי, הליכותיה – הליכות גבר, נמנעת מגדרנות – האשה האינטלקטואלית, האבנטוריסמית,<sup>17</sup> העסקנית וכו' [...]

ברכה מתארת כאן בהבנה וללא שיפוטיות את תהליך עיצובן של נשים גבריות (מרגלית-שטרן, 2009; שילה 2004). קבלה של נשים גבריות עצמאיות, שאינן כבולות לנורמות החברתיות והמשפחתיות המקובלות, ואף כבוד אליהן, עולה גם בכתבה "נשים חפשיות" בעתון מיוחד:

חפשיות – בלי מרכאות. אני מתכוון לנשים חפשיות במובן הרציני של המילה הזו – חפשיות מ"משפטים קדומים" חיים או בעל-ביתיים. נשים המרגישות את ענייני יום יום של משפחה, מטבח בתור עול המפריע להן למלא תפקיד בחברה. נשים השואפות לעמוד ברשות עצמן – העובדות, המשתכרות, הממלאות תפקידים חשובים. אנחנו רוחשים כבוד מוחלט להן ולמאמציהן (המשוטט, 1934).

עצמאותן האישית של הנשים הללו בולטת במיוחד על רקע העובדה שרוב בנות התקופה נאלצו להתחתן כדי לשרוד כלכלית וחברתית. נראה כי על רקע אתגרי התקופה ותרומת הנשים למאמץ הלאומי, הכותב מתייחס בהערכה לעשייה הציבורית שלהן, המתאפשרת בזכות החופש מעול משפחה ובית.

קישור בין טיפוס האישה הגברית לבין הומוסקסואליות נשית מופיע אצל ברכה (1929): "[...] לרוב אינה מוצאת את שביל הזהב ונמנעת מחיי משפחה. הצורות הקיצוניות הן פחד מפני הגבר, הומוסקסואליות וכו'. בלעדי זאת, בלעדי המשפחה, סופו של הפרט, אם גבר או אשה, להיות אומלל בזמן מן הזמנים ולהרגיש עצמו יוצא דופן בחברה".

על אף הקבלה לכאורה של בחירה בחיים עצמאיים "גבריים", בדברים הללו נשמעת ביקורת על חוסר איזון בחיים האישיים, וההסברים – "פחד מפני הגבר, הומוסקסואליות" – נתפסים כמצב קיצוני, אשר נקשר, כפי שברכה כותבת בהמשך, ל"רגש הנחיתות" והיעדר "נקודת אחיזה בחיים". ייתכן כי הכותבת מרמזת בדבריה לנשים "יחידאיות" – גרושות, אלמנות, "רווקות מושבעות" (א' קנדל, **תשע בערב**, 1.7.1937) או "רווקות אדוקות" (מרגלית-שטרן, 2018) – שסיבכו להינשא מסיבות עקרוניות. חלקן בלטו בפועל ובתרומתן הציבורית ליישוב ולתנועה הציונית (הכהן, 2019; מרגלית-שטרן, 2018; Schor, 2013). חלק מהעסקניות היחידאיות קיימו קשרים אינטלקטואליים עם גברים, לאחרות היו נישואין קצרים, והיו שחיו לצד נשים, כגון הזוגות ישע (ג'סי) סמפטר ולאה ברלין, או אנני נוימן ובתיה לישנסקי (שמיר, 1973; Rozin, 2021).<sup>18</sup> נראה כי עשייתן הציונית המשמעותית הגנה עליהן מפני לחץ להינשא, כפי שמלמדים



ההספדים שפורסמו עליהן בעיתונות, ועסקו בפועלן ובאישיותן תוך התעלמות ממעמדן האישי,<sup>19</sup> בשונה מהספדים על נשים בעלות משפחה.<sup>20</sup> רושם זה עולה בקנה אחד עם העובדה שלא מצאתי עליהן ביקורת בעיתונות. אם כן, בהקשר של נשים "גבריות" אפשר למצוא לכל היותר רמיזות לנטייתן המינית, ואלה אינן מלוות בהסתייגות – אם בזכות פעילותן החשובה ואם בזכות העמימות.

לאור מיעוט המקורות קשה לחלץ את היחס הציבורי ללסביות בתקופה זו, אך נראה כי ככל שיש התייחסות ללסביות היא נתפסת כהתנהגות ולא כזהות.

### "הלסבית הטבעית" ו"הלסבית האקראית": בעקבות טקסטים תרבותיים

השפעתם של טקסטים תרבותיים על ייצוגי לסביות הורגשה כבר מתחילת שנות ה־30, אז הוקרן ברחבי הארץ הסרט הגרמני **נערות באוניפורם** (*Maedchen in Uniform*, המכונה כיום "נערות במדים"). זהו עיבוד קולנועי למחזה מאת כריסטה וינסלואו (Winsloe), המציג מערכת יחסים בין מורה לחניכתה בפנימיית נערות בגרמניה. חלק מהפרסומים רומזים ללסביות של הקשר, ומכנים אותו "הקסטטרופות הסקסואליות שבחיי הנוער" (**דבר**, 16.9.1936; **הארץ**, 17.11.1932).<sup>21</sup>

המונח המפורש "לסבית" מופיע לראשונה רק בסוף שנות ה־30, בסקירה של הסיפור "וידוי" מאת יוסף אריא, שהתפרסם לראשונה ב־1939 בקובץ **בסנוורים**. וכך נכתב בכתבה "רשימות קטנות": "ב'וידוי' אנחנו רואים נשמת־אשה צעירה, שאשה אחרת שיעבדתה קשה בגופה ובנפשה (ע"י אהבה לסבית), והרי היא – אחרי נסיונות תיקון שלא הצליחו – עושה מאמץ אחרון להגאל ע"י אהבת צעיר [...]". (הבקר, 13.3.1939).

השימוש של **הבקר** במונח המפורש "לסבית" יוצא דופן על רקע סקירות אחרות שנמנעו מכך, והתייחסו ל"נושא מעניין ביותר העוסק בפתולוגיה מינית", או "כפילות יצרים" (**דבר**, 16.6.1939; מ' בן אליעזר, **הארץ**, 25.8.1939). ככל הנראה, זהו הסיפור העברי הראשון שבו מתוארת מערכת יחסים לסבית מובהקת. שתי הנשים בסיפור מייצגות שני טיפוסים, אותם אני מכנה "לסבית טבעית" ו"לסבית אקראית", המקבילים להבחנה בין זהות והתנהגות, בהתאמה. מערכת היחסים מתוארת בכתבה כ"משעבדת" ונצלנית – "הלסבית הטבעית", הבשלה והבוגרת אורבת לנערות צעירות, לוכדת צעירה הטרוסקסואלית "אומללה" – "לסבית אקראית", שולטת בה, מבודדת אותה מסביבתה באמצעות פיתויים חומריים ורגשיים, ויוצרת יחסי תלות. מערכת היחסים מאופיינת כחולנית, בשל פער הגילים ובשל אופייה הלסבי, המשחית את נפשה ובריאותה של הנערה. פרשנות זו מתאימה גם למערכת היחסים בין המורה לתלמידתה בסרט **נערות באוניפורם** (נערות במדים).

הסיפור מתמקד בווידי של הנערה בפני גבר בעת מסעם באונייה לארץ ישראל. בשונה מדמות "האישה הגברית" שתוארה לעיל, ללסבית בסיפור אין סממנים חיצוניים "גבריים":

אגב לא היו בה הסימנים החיצוניים שהמדע רגיל למנות באשה הלסבית. היא לא התנהגה כגבר ביחס לאחרות, לא קיצצה שערותיה, ולא נתנה לחיצוניותה סימני חקוי כל שהוא לגבריות; נשיית למדי היתה בחתוך קוי גופה ושרטוטי פניה, וכך הופיעה כלפי חוץ: אשה נאה ומקסימה, שופעת חן נשיי [...] כנראה, שנהרה למשוך עליה עין בוחנת, שתטיל בה חשד כלשהוא, אך לגבי היתה לפעמים מדגישה את "גבריותה", חוזרת אחרי, דואגת וחרדה לי כ"אוהב", משביעה אותי, שלא אבגוד בה, משגרת לי מתנות, שומרת את צעדי (אריכא, 1967, עמ' 297-298).

השפעות התפיסה הרפואית, שהייתה מקובלת בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20, וקשרה בין מראה והתנהגות גבריים לנטייה מינית, ניכרות בדברי הנערה. היא מדגישה את המראה הנשי של המאהבת, שאותו היא מייחסת ל"זהירות מעין בוחנת", אך בחיזור וברכושנות היא רואה מאפיינים "גבריים".

לפי התפיסה העולה מהסיפור, "הלסבית הטבעית" מסכנת את עתידן של נערות בכך שהיא מסיטה אותן מן הנתיב הנורמלי. בעקבות הכתבה חיפשתי טקסטים תקופתיים שיבהירו את ההקשר שלה. מתברר כי תפיסה זו מהדהדת את התאוריה הרפואית של הגינקולוג והסקסולוג פריץ קאהן (Kahn), שיצר והציג בירושלים ב־1934 את "התערוכה להיגינה של בתי הספר", שעסקה במיניות (הירש, 2014) ומידע עליה פורסם בעיתונות (א. י. לוי, **דאר היום**, 27.9.1934). בעקבות התערוכה יצאו לאור שתי חוברות מידע על ההיגינה המינית של העלם ושל הנערה (קאהן, 1935א, 1935ב). מיד לאחר מכן היגר קאהן לשווייץ, שם פרסם את ספרו **חיינו המיניים** (1939) (*Unser Geschlechtsleben*). שתורגם לעברית ב־1964, אך היה מוכר בארץ מאז שיצא לאור בגרסתו הגרמנית. בפרק העוסק ב"הומוסקסואליות של האשה" מבחין קאהן (1964/1939) בין התנסות אקראית מוקדמת, המזכירה את הרצף הלסבי שאותו מציעה ריץ', לבין "לסביות טבעית", התואמת לתפיסת הזהות:

על פי רוב מתגברות הבחורות על תקופות הומוסקסואליות אלה. החברות נפרדות ומצפות ליחסי אהבה ממשיים עם גברים ובזה מסתיימת תקופה זו. אולם אם בחורה כזו נכשלת בפגישה ראשונה עם בחור או שהיא מושפעת זמן רב מאשה הומוסקסואלית קשישה, היודעת להחזיק בה ומפתחת אותה ללסבית ממש, הרי משתרשת ההומוסקסואליות עד כדי כך שהיא הופכת לטבע שני (עמ' 168).

אצל קאהן ההטרוסקסואליות מובנית כברירת מחדל ולכל סטייה ממנה חייב להיות

הסבר. מדבריו עולה יחס סלחני כלפי ההתנסות הלסבית המוקדמת, האקראית והחולפת, כל עוד היא לא הופכת לדרך חיים. לשיטתו, לסביות אקראית שמשתרשת היא תקלה, העלולה לנבוע מגורמים כגון נישואים אומללים, חוסר סיפוק כתוצאה מהזדווגות אלימה, סלידה ממשגל, או התנסות מתמשכת ההופכת לברית נשית ולטבע שני. תפיסת הלסביות האקראית אצל אריכא וקאהן מבטאת תפיסה של לסביות כהתנהגות – התנסות שהיא חלק מתהליך ההתבגרות. לצידה מופיעה גם האפשרות של "לסביות טבעית", שעשויה להיות הרגל עמוק ואולי אף זהות.

בשנות ה־40 כמעט ואין התייחסויות ללסביות – אפילו לא כהתנהגות, מה שנובע כנראה מרצף האירועים הדרמטיים שהתרחשו בתקופה זו: מלחמת העולם השנייה, השואה, המאבק להקמת המדינה ומלחמת העצמאות. עם זאת, אירועי התקופה לא גזרו סולידיות על כלל התקשורת, ובעיתונות המסחרית התפרסמו סיפורים סנסציוניים הקשורים למיניות הטרוסקסואלית "לא מוסרית". ככל הנראה עיסוק בלסביות נתפס כאזוטריה לא רלוונטית לתקופה הסוערת, בעוד ביסוסה של מיניות הטרונומרטיבית שירת את הקשר שבין לאומיות, מגדר ומיניות (יעל, 2012).

קמה (2003) מבחין בין שני עיזנים נבדלים של דימויי הומואים בתקשורת העברית: "עידן ההיעדר", שהתאפיין בהשתקה והכחדה סמלית, ו"עידן הנוכחות", שבמסגרתו יש הנכחה אקטיבית במרחב הציבורי. במונחים אלה תקופת המנדט היא "עידן ההיעדר" של הלסביות, ושנות ה־50 פותחות את "עידן הנוכחות".

## העשורים הראשונים של חדינת ישראל

### מחלה, חטא ופשע: "הלסביות הפרוורטית", "הלסביות הארוטית" ו"הפושעת"

שלושת הסטריאוטיפים התקשורתיים שיוחסו להומוסקסואליות גברית – מחלה, חטא ופשע (קמה ופירסט, 2015; Gross, 2001) – שימשו בתקופה זו גם לתיג של לסביות: כבעלות הפרעה נפשית, כפתייניות חסרות מוסר וכעברייניות. בעוד הייצוגים המעטים בשנות ה־30 נשענו על אבחנות רפואיות, הרי שבשנות ה־50 העיסוק מפורש יותר ומקור הדימויים הוא תרבותי – ספרות, קולנוע ותיאטרון.

בתחילת שנות ה־60 מופיע סטריאוטיפ הלסביות הפרוורטית בביקורות סרטים (ש' אור, חרות, 18.12.1964; ר' עברון, למרחב, 14.6.1963; מעריב, 23.1.1965), ובעיקר אלה העוסקות בסרטיו של אינגמר ברגמן (Bergman) הצמאון, השתיקה ועל סף החיים (ר' עזריה, למרחב, 16.2.1962; מעריב, 23.10.1961; ד' גרינברג, על המשמר, 31.10.1961). גרינברג כותב ביקורת ברוח זו בעל המשמר (1960) על סרטו של פדריקו פליני (Fellini)

*La Dolce Vita*: "עדה שלימה של חוליימין ומתוסבכי נפש (הומוסקסואליסטים, לסביות, אימפוטנטים ונימפומאנים) – אשר סימני ההיכר שלהם ברורים וגלויים לעין, שכן פליני ליקט אותם במיוחד עבור סרטו – מפגינים אכסהיביצינוזם מובהק." נראה שבעולמם של גרינברג וקוראיו ראיית הומוסקסואלים ולסביות בתור "מתוסבכי נפש" היא נורמטיבית.

סטריאוטיפים של הלסביות הפתיינית ובעלת ההפרעה הנפשית נוכחים בכתבה "האהבה ברומן בן ימינו" בעל המשמר (אביתר, 1951), שם מתוארות דמויות כמותה כאילו הן מוסיפות צבע לסיפור:

הגבורה יכולה להיות גם מורפיניסטית<sup>22</sup> לסבית, או שטופה בפרברסיה אחרת [...] אך אין זה גורע כלל מכוח משיכתה. להיפך! כוח זה אינו מסתבר על ידי יופיה, פקחותה, או תכונות חיוביות אחרות. הוא כוח פטאלי, מחוץ לגבולות השיפוט הראציונאלי. וזה הנמשך אליה – שונא אותה אך אינו יכול להשתחרר מכבליה. הסופרים משלימים עם עובדה זו ואינם מנסים אפילו לנתח את תכונותיה של הגבורה המודרנית [...] לרשימת הסופרים האלה אפשר להוסיף גם את הרביי באזן המתאר מפלצות־אדם, אדויטים ובוגדים, פייר מולן, המבכר מוסדות לחוליי־רוח, פראנסואז מאלה המומחית לתיאורי נשים לסביות [...].

שני סטריאוטיפים של הלסביות עולים מהכתבה – פרוורסיה וכוח פיתוי של הלסביות החוטאת, בעלת המאפיינים הארוטיים, שאינו מאפשר "להשתחרר מכבליה", ולטענת הכותב הקסם השחור הוא שתופס את לב הקוראים. זהו ביטוי להתפתחות המיתוס הסקסיסטי, שנוצר ככל הנראה באותה תקופה (Griffin, 1981), של "הלסבית הארוטית" שמפעילה את קסמה הלא רציונלי על גברים ושולטת בהם מבלי שיוכלו להתנגד.

לסבית ארוטית־חוטאת מופיעה בביקורות תיאטרון על המחזה מאת ז'אן פול סארטר (Sartre) **בדלתיים סגורות** (*Huis clos*) מ־1944, המתאר משולש דמויות הסגורות בחדר (**על המשמר**, 15.7.1955; ל' פורת, **למרחב**, 10.7.1959). ב**חרות** (טרלר, 1953) נכתב כי המחזה "עוסק בבית החטא וענשו על רקע מטאפיזי", והכותבת מסמנת את הלסבית כחוליה היוצרת את "משולש התופת": "שלושת הנידונים לגיהנום הם גבר ושתי נשים, אחת מהן לסבית, הבלתי נמנע בא – הלסבית משתדלת לרכוש את לבה של אסתלה הצעירה, החומדת בגבר, ואילו זה אדיש לגביה והוא מועסק ונמשך אחרי דמותה של הלסבית. משולש תופתי וסיום תופתי."

ביקורת של אור (1955) על הסרט הצרפתי **בית ספר לבוגרות** (*Dortoir des Grandes*), שפורסמה ב**חרות**, מנכיחה אף היא את סטריאוטיפ הלסבית הארוטית.

הסרט עוסק בבלש צעיר שחוקר רצח בפנימיית נערות וחושף יחסים לסביים שבהם מעורבות הנערות והמורות.

הסרט הוא בסך הכל "בלשון" פעוט וחביב [...] מסתבר כי הנרצחת נקשרה קודם לכן למיטתה [...] הבמאי הנרי דקואן שניסה להוציא מהסרט את כל המצבים מפתי הקהל, הכרוכים בפנימיה, בה מבלות 17 נערות צעירות ונחמדות את ימיהן ולילותיהן בחברת מנהלת קפדנית ומדריכות ספק אנדרוגניסיות ספק לסביות [...]

"גם הצילומים הפורנוגרפיים אינם מצילים את העלילה", הוא מוסיף וכותב, ואפילו השילוב בין הלסביות הארוטית של "הנערות הנחמדות" לבין הלסביות הגברית של המדריכות, הספק לסביות, לא מציל את הסרט מהיותו "פעוט וחביב".

בפרסומות לסרטים בולט הממד הפרובוקטיבי, המדגיש את סטריאוטיפ הלסבית החוטאת. בשנות ה-60 פרח באיטליה גל סרטי ה־Giallo ("צהוב" באיטלקית) – סרטי אימה־ארוטיקה־מתח למבוגרים, שבו נוצלה דמות הלסבית ליצירת גירוי ועניין (Koven, 2006). נראה כי הסרט הבא שייך לז'אנר זה: "סיפורם של האהבים האומללים" – על בעיותיהן של נשים לסביות בסרט איטלקי שזכה להערכה בחו"ל" (ד' גרינברג, **על המשמר**, 29.7.1957). אנחנו לומדים גם שהסרט **נשים בכלא** (*Women's Prison*), שביים לואיס סילר (Seiler), לא מיועד לילדים, כפי שרומזת ההערה שמשמעותה קיום אלימות או פורנוגרפיה: "לראשונה על בד הקולנוע – לסביות ופשע בבית הכלא – נשים בכלא" [...] רק למבוגרים" (**דבר**, 28.8.1959).

הקישור בין כלא ללסביות מוביל אל הסטריאוטיפ השלישי – "הלסבית הפושעת". כפי שעולה מהכתבה "La Dolce Vita – תוצרת הארץ" (**קול העם**, 3.8.1960), שכותרתה מרמזת על סרטו של פליני, ובה מדווח על חיי הפאר וההוללות של בעלי הון. הכתבה עוסקת בלסבית המתחככת בעולם הפשע ומשמשת סרסורית המספקת נשים לבעל הון: "תעשיין ישראלי, קשיש ורווק, המקיים נערה ישראלית ידועה, לסבית, על מנת שהיא תספק לו מפעם לפעם נערת חמד, סתם פרוצה או אשה נשואה שנפשה יצאה למעיל פרווה או לתכשיט זהב טהור".

קשר ברור יותר מופיע בכתבת התחקיר "חברות על רקע לסביות" **בדבר** (ש' עמיר, 11.7.1961) על כלא הנשים בישראל. הכתבה היסודית עוסקת במצבן ובקשייהן של האסירות, ורק משפט אחד מתייחס ללסביות, ואותו בחר העורך לכותרת המחזקת את הקישור בין פשע ללסביות: "האסירות הן אזבות בודדות [...] מקרי החברות הנדירים [...] הם בדרך כלל על רקע של לסביות".

כתבה על מות אישה ברצח או התאבדות, שהתפרסמה בגיליון 1137 של **העולם הזה**, משלבת את שלושת הסטריאוטיפים הנקשרים ללסביות – מחלה, חטא ופשע. כותרת הכתבה היא "לסבית, זונה ומטורפת" (1959):

כשחקירת המשטרה הלכה והסתעפה, הועלתה באופן רציני גם האפשרות שיהודית איבדה את עצמה לדעת באמצעות הצתה. למשטרה התברר מה שלא היה ידוע למרבית מכריה של יהודית, בעלת הפה הקטן והאף הסונט – שהיא היתה, מטורפת למחצה, נוסף למעלותיה כלסבית, אלכוהוליסטית ונר-קומנית.

אין כל עדות אמינה להיותה לסבית ואף על פי כן היא זוכה גם בתואר הזה, שכן תיאורה כמטורפת מסמן את המחלה, האזכור של אלכוהוליזם ונרקומניות מבסס אותה כפושעת, ואת החטא המוסרי משלימה הזנות.

## מציצנות: בין סטייה לנרמול

האירוע הבולט ביותר של עיסוק תקשורתי בלסביות בתקופת ראשית המדינה הוא התרגום לעברית ב-1953 של הרומן הבריטי האייקוני **תהום הבדידות** (*The Well of Loneliness*) מאת רדקליף הול (Hall). ההוצאה לאור לוותה בפרסומות שהדגישו כי מדובר ברומן שכתבה "לסבית מוצהרת" (**חרות**, 30.11.1952; **מעריב**, 29-30.7.1953), ומבקרים ראו ברומן בעיקר הזדמנות להכיר את התופעה החריגה. בביקורת שפורסמה ב**חרות** מתייחס הכותב ללסביות כסטייה, ועם זאת הוא מתאר חוויית קריאה מרתקת, בזכות האפשרות להציץ להלכי נפש בלתי מוכרים:

תהום החבויה במעמקי נפשו של האדם מי ידענה? [...] המדובר באשה ליסבית, והמספרת למרות שמה הגברי, היא האשה הליסבית עצמה. מחוננת בכשרון ספרותי בלתי רגיל, מספרת קורות אשה שהסטיה המינית מלווה אותה מיום הוולדה. מובן, שזהו כתב הגנה על הבלתי-נורמאלי, שהפך לקרבן רדיפה ונידוי על ידי העולם הנורמאלי [...] מענינים הגילויים של מסתרי הנפש "החוטאת", גילויים שנעשו תוך כדי חיטוטים מעמיקים בתהום הנפש כדי למצוא את הסיבה לאי נורמליות (צ. ד., 1953).

לצד הסטריאוטיפים של הלסבית החולה והחוטאת מופיעה כאן גישה מציצנית ללסביות, המתבטאת בהשוואתה לתופעה "מסקרנת" אחרת – גבר הלובש בגדי נשים. המבקר מודה לסופרת, אשר בכתיבתה האיכותית פתחה צוהר אל הלא נודע והמסקרן – נפשה ה"מסוכסכת" וה"בלתי נורמאלית".

בביקורת אחרת לרומן, שפורסמה בהבקר (ג. א., 1954), משתמשת הכותבת במונח "בעיה" לתיאור להסביות והיחס אליהן. גם היא רואה בו הזדמנות להיכרות עמוקה עם התופעה ה"לא נורמלית" הנפוצה בחו"ל ולהתודעות אל "מסתרי נפשן" של להסביות, ומביעה אמפתיה למשפחות הבודדות שמוטרדות מה"בעיה": "בעית הנשים להסביות אינה ידועה בארצנו, על כל פנים אין אנו שומעים עליה דבר, כפי שאנו שומעים תדיר על שאר התופעות האי נורמליות בנפש האדם, אך יתכן ונחבאת היא ומטרידה משפחות אי פה אי שם, וסודן אינו מתגלה ברבים."

פרסומם של דו"חות קינסי (Kinsey), שעסקו במיניות הגבר (1948) ומיניות האישה (1953), סימן פנייה לעבר כיוון חדש, של נרמול מיניות הומוסקסואלית ולסבית. סקירת העיתונות מלמדת שבשקבות הדו"חות השיח על מיניות נעשה פתוח וסקרני יותר. השינוי ביחס כלפי מיניות נשית ולסביות בלט במיוחד לאחר פרסום התרגום לעברית של הכרך העוסק במיניות האישה בשנת 1954<sup>23</sup> (א' דויטש, **על המשמר**, 21.3.1947; **מעריב**, 21.5.1954; ' פוגרבינסקי, **חרות**, 9.7.1954), שלווה בדיווחים על הרצאות (**על המשמר**, 25.4.1954), וגם ב-1956, לאחר מותו של קינסי (**דבר**, 26.8.1956; **חרות**, 26.8.1956; **למרחב**, 26.8.1956).

מגמה זו מתבטאת בביקורת שהופיעה במעריב (אורן, 1956) על לליה: **תולדות חייה של ג'ורג' סאנד**, מאת אנדרה מורואה (Maurois):

לעיתים מרחיק הקורא לכת וחש שאין לפניו אלא מקרה מוסווה של לסביות. עישון הסגרים, הלבוש הגברי והנוהג הגברי בכלל, יחסי האהבה עם גברים שהם תמיד צעירים ממנה בשנים רבות, חלשים באופיים ונשיים בצורתם, – כל זה מוזר הוא ביותר. ואולי לא היתה אלא סנונית בטרם אביב? אולי כל המוזר הפרברסי שבאישיותה זו לא נגרם אלא מפני שבאה לעולם טרם זמנה? אולי לא בא הנוהג הגברי אלא מפני שבזמנה לא ידעה לתאם את הנוהג הנשי עם המלחמה לזכויות האשה? ומה היו דעותיה על זכויות האשה?

למרות שאורן משתמשת במונחים המקובלים "מוזר" ו"פרברסי" לתאר את סאנד, ניכרת בביקורתה אהדתה לסאנד ולהתנהגותה האסרטיבית. ההצעה שסאנד היא לסבית עולה רק כדי לדחות אותה, ברוח הדחייה הרווחת כלפי הזהות וההתנהגות להסבית. עם זאת, אורן מפרשת את דמותה של סאנד באמצעות הרחבת הספקטרום המגדרי הנורמטיבי, ומביעה את פתיחותה במשפט: "הזכות לישירות באהבה [...] היום [היא] בבחינת אלף-בית בחייה של כל אשה מודרנית אך בזמנה של סאנד היתה בדרישה לזכויות אלה מן ההעוזה שהצריכה התגוננות תוקפנית, ומלחמה [...] גברית."

## “הלסבית הישראלית”: מהתנהגות לזהות

רק בשנות ה־60 יוצאת “הלסבית הישראלית” אל השיח התקשורתי. לראשונה מופיעה התייחסות לקיומה לא רק בצורת ניתוח מדיקלי או ייצוג תרבותי בין־לאומי, אלא גם כתופעה מקומית של זהות מהותית. שינוי זה קשור למספר אירועים מקומיים שחוללו מעין כדור שלג תקשורתי. רינה בן־מנחם, “לסבית מוצהרת”, פרסמה את הנובלה **הדווקאים** (1960) תחת ראשי התיבות ש.ר.ב. (שרה רינה בן־מנחם). ספר זה וספריה הבאים, **הצלע** (1961) ו**הפרחחית** (1963), העלו את “תופעת הלסביות” לתודעה הציבורית (טל, 2018; מענית, 2018, 2021). **הדווקאים** נקנה בחשאי בקיוסקים, אך זכה לתהודה בעקבות כתבה נרחבת שיצאה בשבועון **העולם הזה**. כך נכתב בפרסומת לאותה כתבה, בגיליון 1173:

בגיליון הבא של העולם הזה [...] אנשי מדע, רופאים וסוציאולוגים מזהירים מפני התפשטותו של ההווי הלסבי בשכבות מסוימות של האוכלוסיה. מה גרם לכך? ממה ניזונה התופעה? מה ממדיה בישראל כיום, ומה דרכי התרחבותה? העולם הזה יביא לך את הדעות המוסמכות של המדענים, את העובדות הכמוסות המאלפות – ואת וידיה האישי גלוי־הלב של אמנית ישראלית ידועה, המעורה בהווי הזה והמסבירה את מניעיו (בגיליון הבא, 1960).

לצד המשך השיח המדיקלי־מדעי של “אנשי מדע, רופאים וסוציאולוגים” עולה מבין השורות תפיסה של לסביות כהתנהגות, שכן לטענת הכותב לסביות אינן נשים מסוג מסוים, אלא תופעה חברתית – הווי חברתי שיכול להתפשט. הנחות אלו מוסברות בגיליון הבא, שעסק בלסביות. כותרת הגיליון הייתה “גל הלסביות בישראל”, והיא לוותה בכותרות בולטות נוספות, כגון “וידיה של לסבית” ו“ישראל חלק מרשת בינלאומית”, שהציגו את ההיבט החברתי וההיבט התרבותי. תחת כותרות אלו הוצרה בריש גלי מה שלא נכתב בשום מקום עד אז:

כל אמדן מדעי על מספרן של הלסביות בישראל אינו יכול להיות מדויק [...]. המקור היחיד להערכת ממדיו של הגל הלסבי בישראל הן הלסביות עצמן [...]. רוב הלסביות בארץ עדיין שומרות את עובדת היותן כאלה בסוד. יש בהן הרבה נשואות ואפילו אמהות לילדים. חלק גדול מסתפק בבת־זוג קבועה, עימה הוא חי ואינו מופיע בפומבי בתור לסביות (גל הלסביות בישראל, 1960).

על רקע הרמיזות העמומות שאפיינו התייחסויות לנושא עד אז, זוהי הצהרה חריגה ונועזת לתקופתה. **העולם הזה** הציג את הלסביות כ“גל”, חלק מתופעה בין־לאומית סוחפת ומידבקת שהגיעה לישראל מחו“ל. בשבועון הופיעו מגוון מקורות, כולל עדות אישית של לסבית המספרת על חייה וגילייה האישי, כהוכחה לנרטיב של אותו גיליון,



וכן קטעים מתוך **הזווקאים**, נתונים סטטיסטיים, דוגמאות בין־לאומיות וראיונות עם מומחים. שני רופאים כתבו בגיליון: רופא המין מרדכי זידמן, שאמר כי ללסביות אין בעיות מיניות מיוחדות ולכן הן אינן מגיעות לטיפול; והפסיכולוג ד"ר דויד רודי, שנשא את דגל המתירנות המינית והליברליזם המערבי (אלמוג, 1998), אשר חילק את הלסביות על פי הדגם המסורתי – זהות מהותנית והתנהגות אקראית.

רודי משתמש במונח "לסבית אמיתית" לתיאור "לסבית טבעית" – גברית, בוגרת ומבוססת כלכלית, המפתה "לסבית מקרית" – צעירה עדינה וחלשה, שכמותה יש בשכוחות גבוהה מהמשוער, שכן לדבריו "יסוד לסבי קיים למעשה אצל כל אישה ואישה, והוא נובע מעצם העובדה שהאוביקט הראשוני שלה שייך למינה – האם". תפיסה זו מזכירה את טענותיו של קאהן משנות ה־30, ובמידת מה גם את אלה של ריץ' (2003). על רקע דבריו של רודי מסביר **העולם הזה** את התהליך בישראל:

חסרו רק המפתות עצמן. מספרן בקרב הישראליות היה קטן מכדי להפוך את הלסביות לתופעה חברתית. אולם בשנים האחרונות חל שינוי. העליה הגדולה מצד אחד, וזרימת להקות אמנותיות זרות מצד שני, העלו את מספר הלסביות האמיתיות שהחלו להקים סביבן חברות לסביות פעילות (גל הלסביות בישראל, 1960).

גיליון 1174 של **העולם הזה** נחשב עד היום ליציאתה הדרמטית של הלסביות מן הארון התקשורת. בשנים שלאחר פרסומו המשיך השבועון לעסוק בנושאים רגישים אלו, ופרסם שלל כתבות על לסביות, הומואים וטרנסג'נדרים, ככל הנראה גם בזכות פוטנציאל ההצלחה הכלכלית של החשיפה.

אך **העולם הזה** לא היה היחיד שעסק בנובלה של בן־מנחם, וגם בצד השמרני התייחס אליה. העיתונאי בן־חיים פרסם ב**חרות** כתבה שכותרתה "סיפור אימים" (1960), ובה דוונה הקהילה שאורח חייה מתואר בספר:

נגע־צורת חיים זו [...] הגיע בשנים האחרונות למימדים מעוררי חרדה. שוויון הנפש בו מתיחסת החברה הישראלית לחברי קבוצה זו, אך גורמת להם להגביר חיילים [...] אם עד כה עברה השמועה מפה לאוזן, על אורח חיים "רומאנטי" של חברי קבוצה זו, בא תאורה האוטנטי של בן מנחם וגילה המציאות – חיים ללא עתיד, הרגשת ריקנות מדכאת, שכרות כרונית ואורגיות שעד מהרה הן לזרא למשתתפים.

הקהילה לפי בן־חיים היא קבוצת אינטלקטואלים עם סטיות מיניות שיוצרת וולגריזיה של המשנה הפילוסופית האקזיסטנציאליסטית. הוא מוטרד מהמעבר משיח מדיקלי

לשיח תרבותי, המבטא נרמול של התופעה, ומכך שהנובלה פונה לקהל הרחב: "ספרות מקצועית על נושא דומה נכתבה לרוב, נועדה לחוג מצומצם של פסיכולוגים שעיסוקם טיפול במופרעי־נפש. אך 'הדווקאים' הוא ספר שונה, ראשון מסוגו בארץ, מיועד לצבור קוראים רחב." לדבריו, בסוף הקריאה "חש הקורא הרגשת הזדעזעות מלווה ברגשי־תיעוב", ומביע תחושת בחילה נוכח הפצת "הנגע" והחשש מ"התפשטותו" בקרב ציבורים נוספים. **העולם הזה מביע סקרנות ליברלית ומציצנית, ואילו חרות – את רגשות הסלידה של ציבור קוראיו השמרני.**

הדיון התקשורתי הנרחב, **בהעולם הזה** ובעיתונים נוספים, העלה את היקף המכירות של **הדווקאים** (מענית, 2021, עמ' 285–287). כאשר יצאה לאור הנובלה השלישית של בן־מנחם, **הפרחחית** (1963), מוזכר **בחרות** ספרה הראשון: "רינה בן מנחם [...] שוב עשתה זאת: לאחר הצלחתה המסחרית המסחררת מלפני שלוש שנים, עת פרסמה את הדווקאים, הוציאה ספר חדש, הוא זוכה להצלחה מסחרית זהה" (בן־ארצי, 1963). הכתיבה הנלהבת מרמזת שבן־ארצי, בניגוד לקודמו, אינו מסתייג מתוכנו של הספר.

עדות לתהליך השתלבותו של אורח החיים הלסבי בחברה הישראלית עולה גם מכתבה **במעריב** (חלפי, 1960) המתארת את המועדון הירושלמי "טאבו", שהזדהה עם הזרם האקזיסטנציאליסטי. יהודה עינב, בעל המקום, מספר שהקים אותו כדי לאפשר מפגש פתוח לאנשים חושבים, והלסביות מוסיפות צבע למועדון: "בבאר הזה יש אוריה מסויימת שעושה הרגשה חופשית לאנשים [...] אני מעוניין שאנשים ייצרו כאן [...] לא אכפת לי [...] אפילו שיהיו לסביות והומוסקסואלים. אפילו שיהיו שועלים, העיקר, שיהיו אכסיסנציאליסטים".

מעמדה המרכזי של הנובלה בשיקוף האווירה בארץ בשנות ה־60 קיבל תיקוף ב"שיר הפטנטים" (1966), שבו כתב חיים חפר "למן התנאים ועד לדווקאים, עוד לא היה מין דור כזה של ממציאים".

מענית, שחקרה את שלוש הנובלות שכתבה ש.ר.ב., טוענת כי מנובלה לנובלה משתנה גישתה של הסופרת לאהבה חד־מינית. **בהדווקאים** תוארו ההומואים והלסביות בתור סוטים, המוקעים מהחברה ומשלימים עם הוקעתם; **בהצלע** הם אנשים הנאבקים על מקומם ועל זכותם לאהוב ולהיאהב, אך אינם מעיזים לעשות זאת בגלוי; ו**בהפרחחית** כבר אין סיבה להסתיר את הנטייה המינית, כל עוד היא נובעת מרגש טהור (מענית, 2021, עמ' 328). מענית רואה דמיון בין **תהום הבדידות והדווקאים** (מענית, 2021, עמ' 284–287) מבחינת השינוי התרבותי־חברתי שחוללו, מעבר ליציאה האישית של שתי הסופרות מן הארון.

## שינוי חגמה – שיח חדש

"ויילר מפיק סרט על נושא 'עדין'" הכריזה כותרת כתבה במעריב על הסרט הלחשה **הרועמת** שביים ויליאם ויילר (Wylar), על פי המחזה **שעת הילדים** מאת ליליאן הלמן (Hellman) מ-1934, שעסק בלסביות באופן מעודן ומרומז. גרסתו הראשונה של הסרט מ-1936 תאמה לקוד היזו (Hays Code, 1930-1966), שאסר על מפיקי קולנוע לעסוק בנושאים רגישים מבחינה מוסרית. גרסת שנות ה-60 הייתה יותר מפורשת, אם כי עדיין לפי מגבלות קוד היזו. הכתבה, שמצהירה כי הסרט עוסק ב"תלמידות בית ספר המאשימות את מורתן ב... לסביות", משקפת את השינוי שהתחולל בשיח בשנים שחלפו בין שתי הגרסאות:

המחזה הוסרט לראשונה לפני 25 שנים, אבל אותו זמן אסור היה לגעת בנושא זה ותוכנו שונה. כיום כבר אפשר לדבר על כך בגילוי לב. ברור, שהמורה אינה אשמה והיא יוצאת זכאית. עולם הסרטים – אפילו הוליווד – שונה כיום מכפי שהיה לפני מחצית יובל שנים (ויילר מפיק, 1960).

גם מאמר שפורסם ב**חרות** (אור, 1962) מתמקד בשינוי התודעתי שחל בארצות הברית, ובפרט ב"ועדת המוסר" של הוליווד:

ברור כי הנסיון להעלות על במה אמריקאית נושא כמו אהבה לסבית נדון מראש לחרם. ואם קרשי הבמה עדיין יכולים היו לסבול חרם שכזה, הרי שתעשיית הסרטים, המבוססת בעיקר על הרבה רצון טוב של הרבה גופים מסחריים, לא היתה מוכנה לסבול כל נסיון לטפל במחזה. ויליאם ויילר שכבר לפני שלושים שנה רכש את זכויות ההסרטה [...] הקריב את גבורת סרטו הראשון קורבן לדיבת אי הגינות. [...] ועדת המוסר הכל אמריקאית הקלה הרבה מחומרותיה. ויילר ניסה שוב – והצליח. הפעם מאשימים את שתי המורות אודרי הפבורן ושירלי מקלין, באשמת לסביות – גם אם היא מושמעת לרוב מאחורי זכוכית אטומה – הקונפליקט הדרמטי מתעלה לשיאו המקוריים.

תהליך דומה לביטול קוד היזו והשינוי בנורמות המוסריות בהוליווד התרחש גם בארץ. התקבלות הלסביות מתבטאת במונחים חדשים וחיוביים המופיעים בטורי ביקורת התרבות. דוגמה לכך היא המונח החדש "אהבה לסבית", המעניק קונוטציה חיובית ליחסים בין נשים. בביקורת על הרומן **נאכסוס** מאת הנרי מילר (Miller) מצוין [...] קשורה באהבה לסבית אל אשה ציירת" (**דבר**, 6.5.1960). על **גבולות לתשוקה** מאת פרנסואז מאלה-ז'וריס (Mallet-Joris) נכתב: "סיפורה של נערה בגיל ההתבגרות בעיירה צרפתית, הבאה בקשרי רעות חזקים עם פילגש-אביה ונתפסת לאהבה לסבית" (**למרחב**, 16.12.1960). ייתכן שהמונח "אהבה לסבית", המתאר התנהגות,

היה נוח לכותבים ולקוראים יותר מהמונח "לסבית", המקפל בתוכו תפיסה של זהות, שהתגבשה במהלך המחצית הראשונה של המאה. מונח חדש נוסף הוא "אהבת נשים", שעבר מעתק סמנטי לתיאור אהבה לסבית, אך במקור שימש לתיאור אהבה מפנקת וטוטלית של נשים לגברים (י' שטיינברג, **הפועל הצעיר**, 12.10.1924; י' הורוביץ, **כתובים**, 26.1.1928; י' אייגר, **הבקר**, 26.3.1941), או לתיאור אהבת גברים לנשים, לצד המונח "תאוות בשרים". מונח זה אינו כולל את המילה "לסבית", וייתכן שגם הוא מבטא התמקדות בהתנהגות ולא בזהות. "אהבת נשים" משמש לראשונה במובנו החדש בפרסום בגיליון 1173 של **העולם הזה**, שקידם את הגיליון פורץ הדרך על הלסביות: "גילויים שידהימו אותך – המחקר הרציני הראשון על התופעה החדשה שפלשה לחברה הישראלית, אחרי שהטביעה את חותמה על חיי החברה בארצות רבות – אהבת נשים" (בגיליון הבא, 1960).

המעטק הסמנטי היה הדרגתי, והמונח "אהבת נשים" המשיך לשמש גם במשמעויותיו הקודמות. המובן החדש השתרש במידה רבה בעקבות סרטו של קלוד שברול (Chabrol) מ-1968 *Les Biches* ("האיילות"), שתורגם בעברית ל**אהבת נשים**. הסרט, מלודרמת מתח שבמרכזה משולש רומנטי של גבר ושתי נשים, שיש ביניהן גם יחסים לסביים, זכה לפרסום רב ותרם להפצת המשמעות החדשה. **בעל המשמור** כתב י' בן-נר (20.9.1968) כי הסרט מספר על "ידידות ואהבה בין נשים", "אהבתן ההדדית של שתי נשים" או "אהבה פמיניסטית". על פי ביקורת שהופיעה ב**דבר** (רב-נוף, 1968) עלילת הסרט עוסקת ביחסיה של לסבית שתלטנית עם סטודנטית צעירה צינית ולגלגנית, שגבר מנסה להפריד ביניהן. מהטקסטים עולות שתי מגמות סותרות: מצד אחד, נראה שימוש במונחים "אהבה פמיניסטית", "אהבה הדדית" או "אהבה לסבית" בנינוחות יחסית, שלא נראתה בעשורים הקודמים; מצד שני, הגינוי של "הלסבית הטבעית" המהותנית, המוקדמת – בעלת האמצעים, הדומיננטית והפתיינית – עדיין נוכח בשיח, והיא אף לוכדת גברים ברשתה.

גרוס מציע הסבר מעשי לשימוש במונח החדש בכתבה "אהבה נוסח האי לסבוס" (1968) שפורסמה ב**על המשמור**. הוא מנתח שלושה סרטים העוסקים בלסביות (**אהבת נשים**, **השועל ופרסונה**), וטוען שמטרתם של המונחים החדשים לקדם מכירות:

את הסרטים הם עדיין לא ראו אך כבר יודעים: סרטים על אהבה לסבית – אהבת נשים [...] השמועה נפוצה דרך הפירסומאים המעוניינים בסנסאציה [...]. וכך זוכים שלושה סרטים הנמצאים כעת בהפצה בישראל בפרסום האומר, כי הם עוסקים "בבעיות לסביות" בלי שתהיה הצדקה לדבר.

לטענתו של גרוס נעשה שימוש יתר במונח "לסבית" כדי למשוך את הצופים גם כאשר

הסרט אינו עוסק בכך. אם כן, אפשר לראות כיצד "לסבית" הפכה ממילת גנאי לכינוי המגביר את היקף המכירות, לצד המונח "אהבת נשים", שהשפעתו ניכרת בשנים הבאות. ב־1975 יצא לאור שוב הרומן הלסבי **תהום הבדידות** מאת הול, הפעם בשם **אהבת נשים**, ועל כריכתו הופיעו שתי נשים מתגפפות. זו עדות נוספת להתבססות המונח "אהבת נשים" בהקשר של יחסי אהבה לסביים.

## אפילוג: תקופת החדינה המבוססת

מטרתו של פרק זה לשרטט בקצרה מאפיינים מרכזיים של התקופה, במטרה לראות את התקופות הראשונות לאור מה שעתידי לקרות משנות ה־70 ואילך. בתקופה זו גדלה הנראות בתקשורת, אך גם מגוון הסטריאוטיפים גדל. אין יומרה להקיף בפרק זה את כל מאפייני התקופה, ונדרש מחקר עתידי שייתן תמונה מלאה, בדומה למחקר על הומואים (קמה, 2003).

שנות ה־70 וה־80 מאופיינות בהשפעות ליברליות פמיניסטיות, שמגיעות לארץ באיחור, בעיקר מארצות הברית, ובמקביל מתבססת נוכחותן של הלסביות המקומיות. תקופה זו מסקרנת במיוחד על רקע התקופות שקדמו לה, ובולט בה תהליך ההשתנות של הייצוגים התקשורתיים. הגל השני של הפמיניזם ומהומות סטנוול (1969)<sup>24</sup> משפיעים על המתרחש בארץ בעיקר בזכות העלייה מארצות הברית לאחר מלחמת ששת הימים. "האגודה לשמירת זכויות הפרט" נוסדה ב־1975 במטרה ללכד את קהילת הומואים והלסביות ולקדם את מעמדם. אחת התוצאות של תהליכים אלו הייתה תרגום עברי למונחים לועזיים – "נעימים ונעימות" (גזית, 1979; ע' ולך, דבר, 18.7.1979; נקר, 1979).

על רקע ההשפעות הבין־לאומיות מופיעה "הלסבית הפמיניסטית" בתקשורת של סוף שנות ה־70. העמדה המקובלת בציבור הרחב הייתה שהלסבית היא גרסה קיצונית של הרצף הפמיניסטי. החידה הבאה מייצגת גישה זו: מהי ההגדרה ל"פמיניסטית? אבל עד הסוף", והתשובה: "לסבית" (שבור את הראש, **מעריב**, 3.12.1982, 10.12.1982).

הכללת הלסביות בתנועה הפמיניסטית עוררה ויכוח, עקב חשש מאנטגוניזם. הפמיניסטיות הישראליות התנגדו לצירופן מחשש שיצבעו את המאבק הפמיניסטי בצבעים לסביים (ספרן, 2006). הדי המאבק נשמעו בכתבות שפורסמו ב**מעריב** על מועדונים שהקימו לסביות. מירון (1978) כתבה על אל"ף (אגודת לסביות פמיניסטיות) ה"שואפת ליצור מסגרת של הווי לחברותיה – ליצירת 'תרבות' נשים ברוח האידיאולוגיה הפמיניסטית", ולכתבה מאת גזית (1979) ניתנה הכותרת "אל"ף – הן לסביות". עופר

(1979) עסקה במתח שבין פמיניזם ללסביות בתוך התנועה הפמיניסטית בכתבה על המועדון "צאינה וראינה", אותו תיארה כלסבי, וציינה ש"להיות לסבית, זאת לא בושה ויש המוסיפים – גם לא כבוד גדול". בתגובה לכתבה זו כותבת כרמי (1979): "חבל שתהילה עופר מיהרה והדביקה תווית של 'מועדון לסביות' ל'צאינה וראינה', מכיוון שהענין איננו כך [...] נכון שלדעת הפמיניסטיות להיות לסבית זאת לא בושה, אך רובן הגדול של הפמיניסטיות בישראל אינן לסביות." הכתבה והתגובה משקפות יחס אמביוולנטי כלפי לסביות ומקומן במאבק הפמיניסטי בשל האקטיביזם הלסבי שבו נקטו (רחמימוב, 2015; Rachamimov, 2019).

תדירות הידיעות על לסביות בשנות ה-70 וה-80 גבוהה יחסית לעשורים הקודמים, ונראה כי הלסבית העברית יצאה מהארון. מצד אחד מצהירה ידיעה **בדבר** "47 אחוזים מנשי ישראל בנות 25-35 נתנסו לכל הפחות פעם אחת בחייהן ביחסי מין לסביים!" (נקר, 1979), ומצד שני מופיעות ידיעות המחזקות דימויים שליליים, כמו המחלה, החטא והפשע, שאפיינו את היחס ללסביות בעשורים הקודמים. ברוח זו הופיעו כותרות כגון: "לסבית אינה כשירה להיות אמה" (**מעריב**, 28.12.1975) או "לסבית הכתה למוות בעל שהפריע" (**מעריב**, 25.12.1977), וגם הכרזות כמו "אחוז הגירושים מחמת שהאישה לסבית הולך וגדל משנה לשנה" (נקר, 1979). המונח "לסביות" שימש כינוי גנאי לנשים שהתגרשו או עמדו על רצונן להצטרף לתנועה הפמיניסטית.

## סיכום

במאמר זה נסקרו כ-60 שנות עיתונות עברית במטרה לזהות את יחסה של החברה העברית לייצוגים וארכיטיפים של לסביות. מפאת קוצר היריעה לא הרחבתי בתיאור ההקשר החברתי-תרבותי, והתמקדתי בניתוח פרשני-תרבותי של הטקסטים כדי להבין את התהליך התקשורתי. במהלך זה אני מצטרפת למסורת של ניתוח מעין גנאלוגי של ייצוגי הומואים ולסביות בתקשורת ובתרבות בישראל (קמה, 2003; Schwartz Laufer, 2016), המאפשר להצביע על שינויים חברתיים דרמטיים שהתחוללו במהלך השנים.

בתקופת המנדט היו מעט מאוד התייחסויות ללסביות, ואלו שנמצאו עסקו בעיקר בהתנהגות מגדרית ולא בזהות מינית. שנות ה-30 התאפיינו בהתעלמות מן הלסביות, והיא נרמזת רק בדמות "האישה הגברית". תקופה זו התאפיינה בתיאורי נשים גבריות במראן ובהתנהגותן בלי קשר לנטייתן המינית – העסקנית הציונית, החלוצה והפועלת. אם כן, המבע הביצועי הלסבי כפי שבאטלר מתארת אותו לא בלט, משום שבאותה תקופה היו במרחב ייצוגים נוספים, דומים לו במראה ובהתנהגות, ומאחר שלא נחשב ולא דומיין גם לא נאסר בשיח או בחוק.

בסוף שנות ה־30 מתחילה כתיבה על ייצוגים שהגיעו לארץ בתיווכם של העולים ממרכז אירופה, באמצעות שיח רפואי ופסיכולוגי, שבו יש הבחנה מושגית, שהופיעה גם בהמשך, בין שני סטריאוטיפים שאני מכנה "לסבית טבעית" ו"לסבית אקראית", או במונחיו של פוקו – בין זהות מהותנית להתנהגות.

השתיקה המוחלטת בשנות ה־40, שנובעת ככל הנראה מאירועי אותו עשור, מסתיימת בעלייה במספר ההתייחסויות והייצוגים בשנות ה־50 וה־60, אם כי בהיעדר מושאי כתיבה קונקרטיים רובם מופיעים בהקשר של ביקורות תרבות. רק עם יציאתה של "הלסביות הישראלית" מהארון התקשורתי, משנות ה־60 ואילך, מתחילה התייחסות קונקרטיה לקיומה בארץ.

השינוי בשנות ה־50 מתבטא בעלייה בשכיחות השיח על מיניות בתקשורת; בתרגום והפצת יצירות ספרות וקולנוע מרכזיות שפורסמו באירופה ובארצות הברית בשנות ה־30; בהופעת יצירות ישראליות; בעלייה בעניין ובידע של הציבור; ובפתיחת מועדונים. בחינת ביקורות התרבות חושפת את היחס החברתי כלפי הלסביות, הכולל סטריאוטיפים הומוסקסואליים, סקרנות ומציצנות, ומאפשרת לשרטט שינוי הדרגתי ביחס להתנהגות לסבית ובמונחים המשמשים לתיאורה. בעשורים אלו בולטים מאפיינים סטריאוטיפיים. חלקם – כגון צמד הלסביות, "הטבעית" ו"האקראית" משנות ה־30 – נעלמים בהדרגה, ואחרים – כגון הלסבית הארוטית־הפתיינית, הפושעת והחולה – המשיכו להתקיים, וגם הם משתנים בהדרגה – ממחלה פרוורטית להתנהגות מוזרה, ואף מגרה. בהדרגה התפתחו בחברה הישראלית ידע והמשגה של הלסביות, שנבעו הן מתנועה פנימית והן מעיבוד של תכנים שהגיעו מחו"ל, והעיתונות המקומית תיווכה לציבור התייחסות ישראלית עצמאית לסוגיה.

הייצוגים מבטאים שני תהליכים מרכזיים שהתרחשו במהלך התקופה. האחד הוא שינוי **בנראות התקשורתית**: מהכחדה סמלית – דהיינו היעדר ייצוגים בשיח, להנכחה באמצעות תיוג – עלייה בעצם העיסוק בדמות הלסבית על ידי סטריאוטיפיזציה, ולבסוף תנועה מתיוג לנרמול – שינוי באופי הייצוגים (קמה ופירסט, 2015; Gross, 1998). נראה כי שינויים אלו משקפים התפתחות הדרגתית של יחס חיובי ללסביות. התהליך השני, שהתרחש במקביל, הוא שינוי **בתפיסת הלסביות**: מתפיסתה כהתנהגות – פעולה ומראה, ועד לתפיסתה כזהות וסובייקט. השינוי, ככל שהוא מתרחש, אינו ליניארי, וגישות שונות באות לידי ביטוי בערבוביה, המשקפת את יחסה האמביוולנטי של החברה העברית־ישראלית ללסביות.

ישנם כמה הסברים אפשריים להתעלמות מקיומן המשוער של לסביות בראשית העיתונות העברית בתקופת המנדט, וכולם נובעים ממצבים מקומיים: הסבר אחד הוא

כי זהו ביטוי נוסף להדרת נשים שרווחה בתקשורת; הסבר נוסף הוא היטמעותה בקרב ייצוגים דומים לה. הדרת הלסביות התבטאה גם בהיעדר התייחסות אליה בחוק הדתי והאזרחי, בשונה מההתייחסות להומואים. בו בזמן, סגנון הכתיבה המעורפל שאפיין עיסוק בנושאים אישיים בעיתונות התקופה (יעל, 2012) תואם את ההתייחסות גם בהקשר זה. לעומת התעלמות זו בולטים השינויים שחלו בשכיחות ובאפיונים של הייצוגים בשנות ה־50 וה־60, שאותם אפשר להסביר באמצעות השפעותיהם של תהליכים בין־לאומיים, כמו דו"ח קינסי (קינסי ואחרים, 1954; Kinsey et al., 1948).

חשוב לזכור כי העיתונות העברית של התקופה הייתה גברית בעיקרה. גברים כתבו בה, ערכו אותה והיו רוב הקוראים. נשים התקשו להתקבל לתפקידי כתיבה, ואלה שהתקבלו היו בעיקר סופרות. הן התקשו להשתלב כעורכות, וכשקיבלו תפקידי עריכה קטנים "חנכו" אותן עורכים גברים. גם עורכים שאפשרו לנשים לכתוב ולפרסם לא התלהבו מהשתתפותן בעיתונות ולא עודדו אותן. רק בין שתי מלחמות העולם החל לגדול בהדרגה מספר הנשים המעורבות בעיתונות, אבל גם אז היו מעט מאוד נשים, והן הוגבלו בעיקר לנישות מגדריות ברורות. ממחקרים עולה כי בעיתונות העברית שלטה הטיה מגדרית ברורה עד לשנות ה־70 (גוברין, 2000; לחובר, 2000; כספי ולימור, 1998; רובין, 1987; קיסרי, 1974), והשפעת נקודת המבט הגברית השוביניסטית על דמות הלסבית בולטת בייצוגיה המשתנים. האישה "הגברית" איימה על גבריותם של הגברים; "הלסבית הטבעית" איימה עליהם בכך שפיתתה ו"גזלה" נערות; מצד שני, את "הלסבית האקראית" אפשר "להחזיר למוטב" ועל "הארוטית" אפשר לפנטז מינית. במילים אחרות, הלסבית העברית התקיימה באמצעות המבט הגברי. מפתא קוצר היריעה לא הורחב הדיון על ההבדלים בין העיתונות או על השפעת אופיין הגברי של מערכות העיתונות ושל החברה בכלל על אופי המידע. מהלך זה נעשה בעבר בנוגע לייצוגים ודימויים של נשים וזוגות (יעל, 2012), ויש מקום לעשות זאת גם לגבי ייצוגי לסביות.

כל אלו סללו את הדרך לכניסת הלסביות העבריות אל השיח הציבורי בתקופת המדינה המבוססת, שנות ה־70 וה־80 (ספרן ואחרות, 2016), שהוצגה בקצרה כדי להמחיש את השינוי שחל בשיח בהשוואה לתקופות שקדמו לה. לאחר הגל השני של הפמיניזם הופיעו בעיתונות באופן חופשי יחסית דימויים של לסביות, הונכחה דמות "הלסבית הישראלית", ובמקביל הופיעו גם ניצני נרמול, שהתבטאו במונח "אהבת נשים". מגמה זו הלכה והעמיקה בעשורים האחרונים. המאמר הנוכחי לא עסק בתקופה זו, וכדי להשלים את התמונה יש צורך במחקר המשך. כמו כן, יש מקום לבחון בעתיד את יחסם של עיתונות מסחריים כגון **העולם הזה**, ממשיכו של **תשע**



**בערב**, ואחרים שבהם היה פרסום נרחב לאחר 1960. זאת ועוד, בין עיתוני הנשים נבחנו הביטאונים **האשה** ו**דבר הפועלת**, אך לא נבחנו עיתוני נשים כמו **עולם האשה** או **לאשה**. יש מקום לבחון בעתיד את יחסה של עיתונות הנשים המובהקת לנושא.

אז איפה הן הלסביות הוותיקות? הן כנראה חיו פה בארץ, חלקן עם קוקו וסרפן, אחרות עם טורייה ושברייה, דמויותיהן השתקפו אך מעט בתקשורת העברית בראשיתה, אך רוב ייצוגיהן היו דימויים מדומיינים שהובאו ממקומות אחרים וביטאו השפעות זרות. רק משנות ה־60, כאשר החלה יציאתן מן הארון התקשורת, החלה החברה הישראלית להתמודד עם קיומן האמיתי, ושינוי זה התבטא בתקשורת החל משנות ה־70 וה־80.

## תודות

מחקר זה הוא חלק מפרויקט נרחב של כתיבת ההיסטוריה הלהט"בית של היהודים וישראל (Kraß, Sluhovsky, & Yonay, 2022). אני מודה לחוקרים שהובילו את הפרויקט על עזרתם במחקר, לחוקרים נוספים שסייעו בכתיבת המאמר, ולשופטים שהעירו הערות מחכימות.

## הערות

1 המחקר לא חשף את המנגנונים החברתיים והתרבותיים שייצרו את אותם ייצוגים, אלא התמקד בעיקר בהיבט הפרשני-תרבותי של התופעה. הקשרים רחבים יותר נדונים במאמרי "The Hebrew Lesbian" (Yaal, 2022).

2 <https://www.nli.org.il/he/discover/newspapers/jpress>

3 עתון מיוחד שייסד אלכסנדר זאובר לא שויך לשום זרם פוליטי, שיקולי הפרסום שלו היו מסחריים, ודווחו בו אירועי יום-יום בעלי עניין (למשל מבתי משפט או תחנות משטרה). הוא התאפיין בכותרות גדולות וסנסציוניות עם משחקי מילים, ובטון מוסרני ומחנך ובר־זמנית פרובוקטיבי. יצא לאור בשנים 1933-1953 (גולן, תשכ"ב; נאור, 2004; צפרוני, 1988).

4 תשע בערב/העולם הזה – עיתון מסחרי שייסד אורי קיסרי ב־1937, ובתחילתו היה שבועון העוסק בחיי הלילה של תל אביב. ב־1946 שונה שמו להעולם הזה, ומאוחר יותר הוא נרכש בידי אורי אבנרי והפך לעיתון שבו עסקו ללא חשש בכל נושא – לאומי, פוליטי או רכילותי. נחשב לעיתון "צהוב". נסגר בשנת 1993.

5 עיתוני התקופה נבדלים מאוד אלה מאלה בסגנון הכתיבה ובתכנים. אלידע (2015) מבחין בין "עיתונות עלית", שכוונה לאלטיות ונחשבה בעיני יוצריה לאיכותית, מוסרית והגונה, ובין "עיתונות ההמון", שפנתה אל המעמד הבינוני הפחות משכיל, ואופייה היה בידורי. ההבחנה שלי דומה אך אחרת, בין "עיתונות מטעם", שעיקרה פוליטית, ובין "עיתונות למען", שעיקרה מסחרית. מטבע הדברים, חלק גדול מהמידע הפרטי

- והפרובוקטיבי התפרסם בעיתונים שנחשבו עממיים ומסחריים יותר והיו בעלי מטרות שיווקיות ברורות, ויש להביא זאת בחשבון.
- 6 דבר – עיתונה היומי של מפא"י – תנועת הפועלים וההסתדרות הכללית, הפך למוסד גדול, בעל הוצאות ספרים ועיתונים נוספים. יצא לאור בשנים 1925-1996.
- 7 על המשמר – עיתונה היומי של תנועת מפ"מ – השומר הצעיר והקיבוץ הארצי. יצא לאור בשנים 1943-1995.
- 8 הארץ – עיתון יומי פרטי ובלתי מפלגתי שהוקם בשנת 1919. נמצא בבעלות משפחת שוקן מאז שנת 1937.
- 9 קול העם – ביטאון התנועה הקומוניסטית, הפך ליומון בשנת 1943. יצא לאור בשנים 1937-1975.
- 10 חרות – ביטאונה השמרני של המפלגה הרוויזיוניסטית, שיצא לאור בשנים 1948-1965.
- 11 הבקר – עיתונה היומי של מפלגת הציונים הכלליים. יצא לאור בשנים 1934-1965.
- 12 דאר היום – עיתונה היומי של משפחת בן-יהודה, שערך איתמר בן-אב"י. התאפיין בסגנון אירופאי ונחשב לסנסציוני. ייצג את חוגי האיכרים ומעמד הביניים העירוני. יצא לאור בשנים 1919-1936.
- 13 ידיעות אחרונות – עיתון יומי שהוקם ב־1939. עיתון ערב פרטי מסחרי בעיקרו, בלתי פוליטי, אך מזוהה עם הימין. במשך רוב שנותיו נמצא בבעלות משפחת מוזס.
- 14 מעריב – עיתון ערב יומי שנוסד ב־1947 בידי עיתונאים ואנשי מערכת שפרשו מידיעות אחרונות בראשות עזריאל קרליבך. נחשב לעיתון לא מפלגתי ומסחרי בעיקרו.
- 15 האשה – ירחון המוקדש לחיי הנשים בארץ ישראל, שהוציאו לאור ההסתדרות נשים עבריות והסתדרות נשים ציוניות בשנים 1926-1928.
- 16 דבר הפועלת – ביטאון תנועת הפועלות, שבראשית דרכו היה מוסף בעיתון דבר ובהמשך הפך לכתב עת עצמאי בהוצאת דבר. יצא לאור בשנים 1934-1996.
- 17 אבנטוריזם – מונח שטבע זאב ז'בוטינסקי, ופירושו הגנה על עניין בכל לב (חזית העם, 1932:5.8; המשקיף, 1939:12.5).
- 18 בדומה ל"נישואי בוסטון" (Boston marriage) – מושג שהגדיר חיים משותפים של נשים מבוססות, עם או בלי אהבה ביניהן (Brooks Gardner, 2009).
- 19 לדוגמה: הספדים על הנרייטה סאלד (הבקר, 14.2.1945; דבר, 14.2.1945); הספד על חנה יהודית (אני) לנאדו (הארץ, 24.1.1945).
- 20 הספדים לדוגמה: שרה עזריהו (למרחב, 23.10.1962); חנה טהון (דבר, 31.3.1954); חמדה בן-יהודה (על המשמר, 27.8.1951).

- 21 בשל ריבוי המקורות התקופתיים שעליהם נשען המחקר הנוכחי, הפניות לטקסטים שמוזכרים בו בקצרה יופיעו בתמצית בגוף המאמר בלבד ולא ברשימת המקורות.
- 22 מכורה לסמים.
- 23 הכרך על הגבר לא תורגם.
- 24 מהומות שהציפו אל פני השטח את בעיית ההומופוביה של השלטונות כלפי קהילות הלהט"ב בארצות הברית.

## רשימת המקורות

- אביתר (1951, 21 בדצמבר). האהבה ברומן בן ימינו. **על המשמר**, 5.
- אדורנו, ת"ו, והורקהיימר, מ' (2003). תעשיית תרבות: נאורות כהונאת המונים. בתוך ת"ו אדורנו ומ' הורקהיימר (עורכים) **אסכולת פרנקפורט: מבחר** (ד' ארן, תרגום) (עמ' 158-198). ספרית פועלים. (פורסם במקור בשנת 1947)
- אורן, מ' (1956, 23 במרץ). "לליה" – היא ג'ורג' סאנד. **מעריב**, 12.
- אורן, ש' (1955, 16 בספטמבר). בממלכת הבד: אמנות לאומית. **חרות**, 15.
- אורן, ש' (1964, 18 בדצמבר). בממלכת הבד: לילה של אמת. **חרות**, 7.
- אילני, ע' (2015). נגע נפוץ במזרח: תיאורים של הומוסקסואליות בעיתונות העברית של תקופת המנדט. **זמנים**, 131, 8-21.
- אלבוים־דרור, ר' (2001). האשה הציונית האידיאלית. בתוך י' עצמון (עורכת), **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** (עמ' 95-115). מכון ון ליר.
- אייזנשטדט, מ' (2011). התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל ומאבקן לכינון תפקיד "אם המשפחה" בארץ ישראל 1919-1948. בתוך א' כתבן, מ' שילה ור' הלפרין־קדרי (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט** (עמ' 57-86). אוניברסיטת בר אילן.
- אלידע, ע' (1992). עתונות הסנסציה בתחילת המאה ה־20. **קשר**, 11, 70-79.
- אלידע, ע' (2015). **העולם בצהוב: לידת עיתונות ההמון הארץ ישראלית (מ"הצבי" ל"האור"**, 1884-1914). אוניברסיטת תל אביב, המכון לחקר העיתונות היהודית.
- אלמוג, ע' (1998). מ"אנחנו נעבור" ל"אני בהיסטריה". **פנים: כתביעת לתרבות, חברה וחינוך**, 6, 19-29.
- אריכא, י' (1967). וידוי. בתוך **לחם וחזון: בסנוורים וסיפורי נכר** (עמ' 255-309). ניב.

באטלר, ג' (2003). חיקוי ומרי מגדרי. בתוך י' קדר, ע' זיו וא' קנר (עורכים), **מעבר למיניות: מבחר מאמרים בלימודים הומוסלביים ותיאוריה קווירית** (עמ' 329-346). הקיבוץ המאוחד.

באטלר, ג' (2007). צרות של מגדר. בתוך נ' ינאי, ת' אלאור, א' לובין, ח' נווה ות' עמיאל-האוזר (עורכות), **דרכים לחשיבה פמיניסטית: מקראה** (עמ' 337-352). האוניברסיטה הפתוחה.

בגיליון הבא של העולם הזה – אהבת נשים (1960, 16 במרץ). **העולם הזה, 1173**, 10.

בן-ארצי (1963, 20 במרץ). מצב רוחו של בן-ארצי על הגובה... **חרות**, 4.

בן-חיים, ב"ז (1960, 8 באפריל). סיפור אימים. **חרות**, 5.

בן-מנחם, ר' (2018). **הדווקאים, הצלע, הפרחחית** (א' בן שאלתיאל, עורך). עם עובד.

ברכה (1929, 19 ביולי). תורת אדלר ומסקנותיה לחנוך. **דבר**, 7.

ברנשטיין, ד' (1987). **אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת הישוב**. הקיבוץ המאוחד.

ברנשטיין, ד' (1993). "בין האשה-האדם ובין אשת-הבית": אשה ומשפחה בציבור הפועלים היהודי העירוני בתקופת היישוב. בתוך א' רם וב' סבירסקי (עורכים), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים** (עמ' 83-103). ברירות.

גוברין, נ' (2000). נשים בעיתונות העברית – ההתחלות. **קשר**, 28, 8-20.

גולן, א' (1962). אלכסנדר זאובר. **ספר השנה של העיתונאים**, אגודת העיתונאים (עמ' 252-253).

גזית, מ' (1979, 19 ביולי). אל"ף – הן לסביות. **מעריב**, 21.

גל לסביות בישראל (1960, 23 במרץ). **העולם הזה, 1174**, 12.

גלבווע, מ' (1988). קווים למתודולוגיה של חקר העיתונות. **קשר**, 3, 39-42.

גרוס, נ' (1968, 4 באוקטובר). אהבה נוסח האי לסבוס. **על המשמר**, 7.

גרינברג, ד' (1960, 17 באוגוסט). בקולנוע, גיבורי "החיים המתוקים". **על המשמר**, 5.

הירש, ד' (2014). **באנו הנה להביא את המערב: הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט**. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

הול, ר' (1953). **תהום הבדידות** (י' סברדליק, מתרגם). עידית.

הכהן, ד' (2019). **מנהיגה ללא גבולות: הנרייטה סאלד – ביוגרפיה**. עם עובד.

המשוטט (1934, 22 במאי). נשים חפשיות. **עתון מיוחד**.

ויילר מפיק סרט על נושא "עדין" (1960, 20 באוקטובר). **מעריב**, 4.

וירת, ל' (2008). קונצנזוס ותקשורת המונים. בתוך ת' ליבס וא' קליין-שגריר (עורכים), **טקסטים קאנוניים בחקר התקשורת** (עמ' 149-168). האוניברסיטה הפתוחה. (פורסם במקור בשנת

1948)

זיו, ע' (2013). **מחשבות מיניות: תיאוריה קווירית, פורנוגרפיה והפוליטיקה של המיניות**. רסלינג.

חלפי, ר' (1960, 6 במאי). מועדון ושמו "טאבור". **מעריב**, 7.

טל, ר' (2018, 13 באוקטובר). עשתה דווקא: הסופרת הלסבית העברית הראשונה. *Ynet*. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5367687,00.html>

טרלר, ר' (1953, 9 באוקטובר). מכתב מפאריז. **חרות**, 6.

יונאי, י' (2016). "אסור להיות הומוסקסואל": כיצד הומואים והעיתונות הכתובה חשבו וכתבו על החוק "האוסר הומוסקסואליות". בתוך ע' מורגנשטרן, י' לושינסקי וא' הראל (עורכים), **זכויות הקהילה הגאה בישראל: משפט, נטייה מינית וזהות מגדרית** (עמ' 921-970). האוניברסיטה העברית בירושלים.

יעל, א' (2012). **יחסים פרטיים בעיניים ציבוריות: זוגיות בחברה העירונית היישובית בארץ ישראל והשתקפותה בשיח העיתונות העברית** [עבודה לשם קבלת תואר דוקטור]. אוניברסיטת בר אילן.

כנען, ח' (1998). העיתונות העברית בארץ ישראל בימי השלטון הבריטי. בתוך ד' כספי וי' לימור (עורכים), **אמצעי תקשורת המונים בישראל: מקראה** (עמ' 139-163). האוניברסיטה הפתוחה.

כספי, ד' ולימור, י' (עורכים) (1998). **אמצעי תקשורת המונים בישראל: מקראה**. האוניברסיטה הפתוחה.

כרמי, נ' (1979, 11 בנובמבר). תגובות לביקורת על המועדון הפמיניסטי "צאינה וראינה": נשים זקוקות למועדון חד-מיני. **מעריב**, 22.

לחובר, ע' (2000). נשים עיתונאיות בעיתונות הכתובה. **קשר**, 28, 63-74.

לסבית, זונה ומטרפת (1959, 15 ביולי). **העולם הזה**, 1137, 16.

מורואה, א' (1956). **לליה: תולדות חייה של ג'ורג' סאנד** (ל' ויץ כהן, מתרגם). מסדה. (פורסם במקור בשנת 1952)

מילס, ש' (2005). **מישל פוקו** (א' זהבי, מתרגם). רסלינג. (פורסם במקור בשנת 2003)

מירון, מ' (1978, 24 בנובמבר). אשה עם רעותה. **מעריב**, 29-30.

מענית, ש' (2018). הקדמה. בתוך ר' בן-מנחם, **הדווקאים, הצלע, הפרחחית** (א' בן שאלתיאל, עורך) (עמ' 10-13). עם עובד.

מענית, ש' (2021). **חוליה נאלמה: הרומן הנשי בשנות המדינה הראשונות**. רסלינג.

מרגלית-שטרן, ב' (2006). **גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920-1939**. יד יצחק בן-צבי.

מרגלית-שטרן, ב' (2009). "הוא הלך בשדות" – והיא? ה"עבריייה" בעיני עצמה ובני דורה. **ישראל**, 16, 195-225.

מרגלית-שטרן, ב' (2018). **מהפכנית: עדה פישמן מימון, סיפור חיים**. יד יצחק בן-צבי; מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

- ג. א. (1954, 1 בינואר). תהום הבדידות. **הבקר**, 4.
- נאור, מ' (2004). **רבתי העיתונות**. משרד הבטחון.
- ניוטון, א' (2003). הלסבית הגברית המיתולוגית: רדקליף הול והאשה החדשה. בתוך י' קדר, ע' זיו וא' קנר (עורכים), **מעבר למיניות: מבחר מאמרים בלימודים הומוריסטיים ותיאוריה קווירית** (עמ' 178-195). הקיבוץ המאוחד.
- נקר, ח' (1979, 30 ביולי). הנעימים והנעמות. **דבר**, 12.
- ספרן, ח' (2006). **לא רוצות להיות נחמדות**. פרדס.
- ספרן, ח', הרטל, ר', וששון-לוי, א' (2016). היל(א)סטוריה לסבית מקומית: פעילות, מאבקים והישגים. בתוך ע' מורגנשטרן, י' לושינסקי וא' הראל (עורכים), **זכויות הקהילה הגאה בישראל: משפט, נטייה מינית וזהות מגדרית** (עמ' 45-79). נבו.
- עופר, ת' (1979, 4 בנובמבר). צאנה וראינה, מין-מועדון שכזה. **מעריב**, 21.
- פוקו, מ' (1996). **תולדות המיניות: הרצון לדעת** (ג' אש, מתרגם). הקיבוץ המאוחד. (פורסם במקור בשנת 1976)
- פוקו, מ' (2005). **הארכיאולוגיה של הידע** (א' להב, מתרגם). רסלינג. (פורסם במקור בשנת 1969)
- פוקו, מ' (2011). **המילים והדברים: ארכיאולוגיה של מדעי האדם** (א' להב, מתרגם). רסלינג. (פורסם במקור בשנת 1966)
- פרויד, ז' (1954). **שלוש מסות על התיאוריה המינית** (מ' אילון, מתרגם). ספרית פועלים. (פורסם במקור בשנת 1905)
- צ. ד. (1953, 17 באפריל). תהום הנפש. **חרות**, 6.
- צפרוני, ג' (1988). 'עתון מיוחד': העולם בצהוב. **קשר**, 3, 107-112.
- קאנדל, א' (1937, 1 ביולי). לונדון לפתרון בעיית הבתולות הזקנות! **תשע בערב**, 16.
- קאהן, פ' (1935א). **ההיגינה המינית של העלם** (ספרית בריאות העם; 9). בית הבריאות של הדסה ע"ש נתן ולינה שטראוס.
- קאהן, פ' (1935ב). **ההיגינה המינית של הנערה** (ספרית בריאות העם; 10). בית הבריאות של הדסה ע"ש נתן ולינה שטראוס.
- קאהן, פ' (1964). **חינוך המיניים: מדריך ויועץ לכל איש ואשה** (ב' קרוא, מתרגם). אחיאסף.
- קינסי, א"ק, מארטין, ק"א, פומרוי, ו"ב, וגבהארד, פ"ה (1954). **התנהגות המינית של האשה** (נ' בן-עמי ו' לבנון, מתרגמים). אחיאסף. (פורסם במקור בשנת 1953)
- קיסרי, א' (1974) **זכרונות ליום המחור: עתים, עתונים, אנשים**. עם עובד.
- קמה, ע' (2003). **העיתון והארון: דפוסי תקשורת של הומואים**. הקיבוץ המאוחד.

- קמה, ע' ופירסט ע' (2015). **על ההדרה**. רסלינג.
- קניאס, י' (2018, 16 במאי). **הסיפור העיתונאי של המין הישראלי**. העין השביעית. <https://www.the7eye.org.il/271685>
- רב־נוף, ז' (1968, 27 בספטמבר). קולנוע: מנוחת לוחמים, שתי נשים וגבר אחד. **דבר**, 37.
- רובין, ש' (1987). **מגמות של מסורת ושינוי בעתונות נשים בישראל** [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רחמימוב, א' (2015א). היסטוריה קווירית: אי־קונפורמיות מינית ומגדרית. **זמנים**, 131, 34-37.
- רחמימוב, א' (2015ב). "סעודות, הפגנות והתפקחות": רדיקליזם לסבי בירושלים 1972-1989. **זמנים**, 131, 62-71.
- ריץ', א' (2003). הטרוסקסואליות כפוייה והקיום הלסבי (ד' באום, מתרגמת). בתוך י' קדר, ע' זיו וא' קנר (עורכים), **מעבר למיניות: מבחר מאמרים בלימודים הומו־לסביים ותיאוריה קווירית** (עמ' 73-102). הקיבוץ המאוחד.
- שילה, מ' (2001). **נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב בירושלים, 1840-1914**. אוניברסיטת חיפה.
- שילה, מ' (2004). לדמותה של האישה בעלייה השנייה: האזרחית. **ישראל**, 6, 105-183.
- שמיר, מ' (1973). **יונה מתצר זרה**. עם עובד.
- שניצר, ש' (1990). ירושלים, תל־אביב והעתונות העברית. **קשר**, 7, 21-25.
- ש.ר.ב. (בן־מנחם, שרה רינה) (1960). **הדווקאים**. דפוס מל"ן.
- ש.ר.ב. (בן־מנחם, שרה רינה) (1961). **הצלע, או יומנה של הצלע ה־13**. ש.ר.ב.
- ש.ר.ב. (בן־מנחם, שרה רינה) (1963). **הפרחחית**. תל אביב.
- Alyagon-Darr, O. (2017). Narratives of "sodomy" and "unnatural offenses" in the courts of Mandate Palestine (1918-48). *Law & History Review*, 35, 235-260.
- Eger, E. (2010). *Bluestockings: Women of reason from Enlightenment to Romanticism*. Palgrave Macmillan.
- Braun, V., & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 11(4), 589-597.
- Brooks Gardner, C. (2009). Boston marriages. In J. O'Brien (Ed.), *Encyclopedia of gender and society* (Vol. 1, pp. 87-88). SAGE.
- Gerbner, G., & Gross, L. (1976). Living with television: The violence profile. *Journal of Communication*, 26(2), 172-199.
- Griffin, S. (1981) *Pornography and silence: Culture's revenge against nature*. Harper & Row.

- Gross, L. (1998). Minorities, majorities and the media. In T. Liebs & L. Curran (Eds.), *Media, rituals and identity* (pp. 87–102). Routledge.
- Gross, L. (2001). *Up from invisibility: Lesbians, gay men, and the media in America*. Columbia University Press
- Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.) MIT Press.
- Hall, S. (1980). Encoding / Decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe & P. Willis (Eds.), *Culture, media, language: Working papers in cultural studies, 1972–79* (pp. 128–138). Hutchinson.
- Hall, R. (1928). *The well of loneliness*. Jonathan Cape.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., & Martin, C. E. (1948). *Sexual behavior in the human male*. Indiana University Press; Saunders.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., Martin, C. E., & Gebhard, P. H. (1953). *Sexual behavior in the human female*. Indiana University Press.
- Koven, M. J. (2006). *La dolce morte: Vernacular cinema and the Italian giallo film*. Scarecrow.
- Kraß, A. (2022). Magnus Hirschfeld in Palestine: The journey of a German Jewish sexologist (February 14–March 13, 1932). In A. Kraß, M. Sluhovsky & Y. Yonay (Eds.), *Queer Jewish lives between Central Europe and Mandatory Palestine: Biographies and geographies, 1870–1960* (pp. 183–219). Transcript Verlag.
- Kraß, A., Sluhovsky, M., & Yonay, Y. (2022). *Queer Jewish lives between Central Europe and Mandatory Palestine: Biographies and geographies, 1870–1960*. Transcript Verlag.
- Penslar, D. (2000). Introduction: The press and the Jewish public sphere. *Jewish History* 14(1), 3–8.
- Rachamimov, I. (2019). From lesbian radicalism to trans-masculine innovation: The queer place of Jerusalem in Israeli LGBT geographies (1979–2007). *Geography Research Forum*, 39(1), 19–42.
- Rozin Y., (2022). Anne (Annie) Neumann: The new woman. In A. Kraß, M. Sluhovsky & Y. Yonay (Eds.), *Queer Jewish lives between Central Europe and Mandatory Palestine: Biographies and geographies, 1870–1960* (pp. 221–238). Transcript Verlag.
- Sappol, M. (2017). *Body modern: Fritz Kahn, scientific illustration, and the homuncular subject*. University of Minnesota Press.
- Schor, L. S. (2013). *The best school in Jerusalem: Annie Landau's school for girls, 1900–1960*. Brandeis University Press.



Schwartz Laufer, M. (2016). Lesbian representation evolution in mainstream media. *Arts and Social Sciences Journal*, 7(4), 1–12.

Yaal, O. (2022). The Hebrew lesbian: Image and reality in the Hebrew press in Mandatory Palestine and Israel 1930s–1960s. In A. Kraß, M. Sluhovsky & Y. Yonay (Eds.), *Queer Jewish lives between Central Europe and Mandatory Palestine: Biographies and geographies, 1870–1960* (pp. 157–180). Transcript Verlag.